

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Απολλόδωρου Πρὸς Τιμόθεον ὑπὲρ χρέως
([Δημ.] 49):
Ιδιωτικές και Δημόσιες Ὀψεις
μιας Δικανικής Διαμάχης

Διπλωματική εργασία
Μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών
Επόπτης: Κ. Αποστολάκης

ΕΛΕΝΗ ΜΟΣΙΟΥ

Ρέθυμνο
2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	3
A. Εισαγωγή στην Υπόθεση	5
B. Το Ιστορικό και Οικονομικό Πλαίσιο	7
1. Ο Τιμόθεος και η δράση του ως στρατηγού και πολιτικού	7
2. Το τραπεζικό σύστημα και η τράπεζα του Πασίωνα	10
3. Οικονομική διαχείριση των στρατιωτικών επιχειρήσεων	14
Γ. Η Δικανική Διαμάχη Απολλόδωρου και Τιμόθεου	17
1. Νομικό πλαίσιο: το είδος της δίκης	17
2. Χρονολόγηση της δίκης	20
3. Ο Απολλόδωρος ως κατηγορος	23
4. Ιδιωτική ή πολιτική σκοπιμότητα της δίωξης;	25
5. Πατρότητα του λόγου	29
Δ. Η δομή και το Περιεχόμενο του Λόγου	30
1. Προοίμιο	30
2. Αφήγηση και <i>ήθοποιία</i>	33
3. Επιχειρηματολογία και <i>ἄτεχνοι πίστεις</i>	46
4. Επίλογος και <i>παθοποιία</i>	58
Συμπεράσματα	60
Βιβλιογραφία	62
Περίληψη στην ελληνική γλώσσα	66
Περίληψη στην αγγλική γλώσσα	67

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο λόγος *Πρὸς Τιμόθεον ὑπὲρ χρέως* αποτελεί το 49^ο κείμενο στο corpus του Δημοσθένη, η συγγραφή του, ωστόσο, αποδίδεται ομόφωνα στον Απολλόδωρο, τον επονομαζόμενο «ενδέκατο αττικό ρήτορα»,¹ από τον οποίο και εκφωνήθηκε. Το περιεχόμενο του λόγου μαρτυρεί την εκφώνησή του στο πλαίσιο μιας ιδιωτικής δικαστικής διαμάχης, που όμως αφορά ένα επιφανές δημόσιο πρόσωπο του 4^{ου} αι. π.Χ. Ο Απολλόδωρος αποφασίζει να εγείρει δίκη εναντίον του Τιμόθεου, στον οποίο απευθύνει την κατηγορία της οφειλής χρημάτων στον τραπεζίτη πατέρα του Πασίωνα, που έχει στο μεταξύ πεθάνει.

Ο κατηγορούμενος Τιμόθεος είναι γιος του περίφημου στρατηγού Κόνωνα από το δήμο της Αναφλύστου, που διετέλεσε και ο ίδιος στρατηγός, ακολουθώντας το παράδειγμα του πατέρα του, το χρονικό διάστημα μεταξύ του 378 και 356 π.Χ. Στην αφήγηση του Απολλόδωρου γίνεται αναφορά σε πολλά περιστατικά από τη δημόσια δράση του Τιμόθεου και την πορεία του ως στρατηγού. Έτσι, συμπλέκονται στο σύνολο του κειμένου στοιχεία τόσο ιδιωτικά, που αφορούν δηλαδή την δικαστική διαμάχη ανάμεσα σε δύο ιδιώτες με την αιτιολογία του χρέους, όσο και δημόσια, εφόσον ο κατηγορούμενος είναι επιφανές πρόσωπο στη στρατιωτική και πολιτική σκηνή της Αθήνας του 4^{ου} αι. π.Χ. Συνεπώς, ο 49^{ος} λόγος στο corpus του Δημοσθένη αποτελεί αφενός πλούσια πηγή πληροφοριών για τη λειτουργία του τραπεζικού συστήματος στην κλασική Αθήνα και αφετέρου ενδεικτική περίπτωση των οικονομικών ζητημάτων τα οποία συνδέονται με την ανάληψη ενός στρατιωτικού αξιώματος.

Η υπάρχουσα βιβλιογραφία για τον λόγο *Πρὸς Τιμόθεον* περιορίζεται κυρίως σε ζητήματα πατρότητας και χρονολόγησης, ενώ οι πληροφορίες που εμπεριέχονται σε αυτόν αναφορικά με θέματα τραπεζικού δανεισμού έχουν αξιοποιηθεί σε μελέτες που επιχειρούν να ανασυνθέσουν το οικονομικό γίγνεσθαι της Αθήνας του 4^{ου} αι. π.Χ. Η ανά χείρας εργασία εστιάζει πρωτίστως στις ρητορικές ποιότητες του λόγου και αποπειράται να συμβάλει στην ανασύνθεση των νομικών και ιστορικών πτυχών της εκδικαζόμενης υπόθεσης και να προσφέρει μια συνολική ερμηνευτική προσέγγιση.

Σε πρώτο στάδιο, είναι σκόπιμο να εξεταστούν τα ιστορικά συμφραζόμενα και το νομικό πλαίσιο του λόγου, καθώς και διάφορα αμφιλεγόμενα ζητήματα που αφορούν στη συγκεκριμένη δικανική διαμάχη. Έτσι, η παρούσα εργασία απαρτίζεται

---

¹ Έτσι τον ονομάζει ο Pearson 1966 στον τίτλο του άρθρου του.

από τέσσερα βασικά κεφάλαια: στην αρχή δίνεται μια γενική εισαγωγή στην υπόθεση του λόγου (Α), ενώ στη συνέχεια διερευνάται το ιστορικό και οικονομικό πλαίσιο της εποχής με παράλληλη ένταξη των δύο βασικών προσώπων του λόγου σε αυτό (Β). Το επόμενο κεφάλαιο (Γ) ασχολείται με ζητήματα νομικής υπόστασης, χρονολόγησης και πατρότητας του λόγου *Πρὸς Τιμόθεον*, ενώ εξετάζεται παράλληλα αν η εν λόγω δίκη έχει υποκινηθεί από ενδεχόμενους πολιτικούς σκοπούς ή πρόκειται απλώς για μια προσπάθεια ανάκτησης ιδιωτικών χρημάτων. Αναλύεται έπειτα (Δ) καθένα από τα μέρη του λόγου ξεχωριστά επί τη βάσει του περιεχομένου και της ρητορικής τεχνικής του Απολλόδωρου.

Τόσο στην αφήγηση του λόγου όσο και στην επιχειρηματολογία, ο Απολλόδωρος συμπλέκει διαρκώς στοιχεία της συμπεριφοράς του Τιμόθεου στη δημόσια δράση του και στην ιδιωτική του ζωή, πράγμα που καθίσταται αναπόφευκτο, όταν καλείται κάποιος να εγείρει ιδιωτική δίκη εναντίον ενός δημοσίου προσώπου. Οι δύο αυτοί τομείς είναι τόσο αλληλένδετοι, που τα όρια μεταξύ τους είναι συχνά ασαφή. Ο ρήτορας φαίνεται πως προσπαθεί να εκμεταλλευτεί την πολιτική υπόσταση του στρατηγού Τιμόθεου προωθώντας την άποψη ότι η δημόσια συμπεριφορά αντικατοπτρίζεται και στις ιδιωτικές σχέσεις. Στο πλαίσιο, λοιπόν, της λεπτομερούς εξέτασης του περιεχομένου του λόγου, επιδιώκω συνάμα να ερευνήσω με ποιο τρόπο ο Απολλόδωρος μεταχειρίζεται το δημόσιο προφίλ του Τιμόθεου προς όφελός του προκειμένου να ενισχύσει τα επιχειρήματά του και με ποιες ρητορικές στρατηγικές προσπαθεί να υπονομεύσει τον χαρακτήρα του αντιδίκου.

Οι στρατηγικές του Απολλόδωρου, ενός ρήτορα που έχει υποστεί αρνητική κριτική- ιδίως όταν συγκρίνεται με τον Δημοσθένη, στο *corpus* του οποίου σώζονται οι λόγοι του-, συχνά αποδεικνύουν πως ο τρόπος διαχείρισης του υλικού του αλλά και η συνολική σύνθεση του λόγου του έχουν συγκεκριμένη σκοπιμότητα: συνεπώς, οι δικανικοί λόγοι του Απολλόδωρου δεν θα πρέπει να κρίνονται μόνον επί τη βάσει των υποτιθέμενων υφολογικών τους αδυναμιών, αλλά κυρίως με γνώμονα την αποτελεσματικότητα και πειστικότητά τους. Ο 49ος λόγος, παρά τις όποιες αστοχίες στη γλώσσα και το ύφος, αποδεικνύει περίτρανα την ικανότητα του ρήτορα να συμπλέκει ιδιωτικές και δημόσιες πτυχές ενός ζητήματος, να χρησιμοποιεί τεκμήρια και αποδεικτικά στοιχεία προς όφελός του, να ομαδοποιεί το υλικό του με τρόπο που συμφέρει τη δική του εκδοχή, δίνοντας έμφαση σε συγκεκριμένα περιστατικά και πρόσωπα, και να κατορθώνει εν τέλει να εντυπώνει στο νου των ακροατών μια τόσο πειστική ιστορία, ώστε να καθιστά δυσχερή την ανασκευή της.

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ

Το περιεχόμενο του λόγου *Πρὸς Τιμόθεον ὑπὲρ χρέως*, σε συνδυασμό με την υπόθεση του Λιβάνιου, επιτρέπει τη λεπτομερή ανασύνθεση της εκδικαζόμενης υπόθεσης, παρόλο που δεν σώζεται ο λόγος του δεύτερου διαδίκου. Ο Απολλόδωρος μηνύει τον Τιμόθεο, ένδοξο στρατηγό και πολιτικό της Αθήνας, με την κατηγορία του χρέους. Ο κατηγορος ισχυρίζεται πως ο Τιμόθεος έχει λάβει τέσσερα δάνεια από τον πατέρα του, τον Πασίωνα, που φτάνουν συνολικά το ποσό των 4.438 δραχμών και 2 οβολών, ενώ καθεμία από τις οφειλές είναι καταγεγραμμένη στα βιβλία της τράπεζας. Εφόσον ο Πασίων δεν βρίσκεται εν ζωή, εκείνος που αναλαμβάνει την ευθύνη να μηνύσει τον Τιμόθεο και να διεδικήσει δικαστικά τα οφειλόμενα χρήματα είναι ο μεγαλύτερος εκ των δύο υιών και κληρονόμων του, ο Απολλόδωρος, ο οποίος μάλιστα διαθέτει την απαραίτητη ρητορική παιδεία και αρκετή εμπειρία σε δικανικές διενέξεις.² Στο πρώτο μισό περίπου του λόγου (49.6-33), ο ομιλητής αφηγείται διεξοδικά την αιτία, τις συνθήκες και τη χρονική συγκυρία κάθε δανεισμού, βασιζόμενος στις γραπτές καταχωρίσεις των χρεών στα τραπεζικά βιβλία. Στο δεύτερο μισό (49.34-67) εκτίθενται η επιχειρηματολογία, στην οποία δεσπόζουν επιχειρήματα *ἀπὸ τῶν εἰκότων*, και τα άλλα αποδεικτικά στοιχεία, όπως μαρτυρίες και όρκoi.³

Από τη μία πλευρά, ο Απολλόδωρος προσπαθεί να αποδείξει ότι ο Τιμόθεος είναι ο πραγματικός οφειλέτης, εφόσον έδωσε εντολή σε κάποια άλλα άτομα-δούλους ή ακολούθους του- να λάβουν το δάνειο εκ μέρους του, ενώ από την άλλη, ο ίδιος ο κατηγορούμενος αρνείται οποιαδήποτε ανάμειξη στη διαδικασία του δανεισμού από τον Πασίωνα. Εύλογα λοιπόν ο ομιλητής επιδιώκει να υπονομεύσει εκ των προτέρων τα πιθανά επιχειρήματα που επρόκειτο να χρησιμοποιήσει προς υπεράσπισή του ο Τιμόθεος. Στο πλαίσιο της ρητορικής τεχνικής εντάσσεται και η επιδίωξή του τόσο να απεικονίσει διά του λόγου το κατάλληλο για την περίπτωση ήθος των προσώπων που εμπλέκονται στην υπόθεση, όσο και να προκαλέσει στους δικαστές και στο ακροατήριο συναισθήματα ευνοϊκά προς τον ίδιο και εχθρικά προς τον αντίδικό του. Ο λόγος του αντιδίκου δεν σώζεται, όμως η υπερασπιστική γραμμή που ενδεχομένως ακολούθησε είναι δυνατό να ανασυντεθεί μέσα από αναφορές του Απολλόδωρου στις αντιρρήσεις τις οποίες προέβαλε ο Τιμόθεος κατά τη διάρκεια της

² Βλ. αναλυτικά για τη ρητορική εκπαίδευση του Απολλόδωρου Trevett 1992: 111 κ.εε.

³ Βλ. την υπόθεση του Λιβάνιου στον 49^ο λόγο. Όλα τα αποσπάσματα από το αρχαίο κείμενο που παρατίθενται στη συνέχεια ακολουθούν την έκδοση του M.R. Dilts. 2002. *Demosthenis Orationes*. Oxonii/ New York.

δαιτησίας που είχε προηγηθεί. Η έκβαση της δίκης είναι γνωστή χάρη σε μια εξωτερική πηγή, τον Πλούταρχο, ο οποίος αναφέρει στο *Βίο του Δημοσθένη* πως ο Απολλόδωρος κέρδισε τελικά τον Τιμόθεο στην δικανική αυτή διαμάχη.⁴

---

⁴ Πλούτ. *Δημ.* 15.1: λέγεται δὲ καὶ τὸν κατὰ Τιμοθέου τὸν στρατηγοῦ λόγον, ᾧ χρησάμενος Απολλόδωρος εἶλε τὸν ἄνδρα τοῦ ὀφλήματος.

B. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Μια σύντομη επισκόπηση των ιστορικών συνθηκών των πρώτων δεκαετιών του 4^{ου} αι. π.Χ., με εστίαση στη στρατιωτική δράση και εξωτερική πολιτική του στρατηγού Τιμόθεου, κρίνεται χρήσιμη προκειμένου να γίνει αντιληπτό το πλαίσιο μέσα στο οποίο τοποθετείται η δικανική διαμάχη Απολλόδωρου και Τιμόθεου, αλλά και να είναι ευχερής η παρακολούθηση των γεγονότων που εξιστορούνται στην αφήγηση του 49^{ου} λόγου και η ένταξή τους στα συμφραζόμενα της εποχής. Από την άλλη πλευρά, είναι απαραίτητο να εκτεθούν ορισμένα βασικά στοιχεία για την οικονομία στην Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ. και, πιο συγκεκριμένα, για τη λειτουργία του τραπεζικού συστήματος, κυρίως μέσα από τις γνώσεις μας για την τράπεζα του Πασίωνα, του πιο γνωστού και επιτυχημένου τραπεζίτη, οι κληρονόμοι του οποίου (ο Απολλόδωρος και ο αδερφός του Πασικλής) είναι, άλλωστε, και τα πρόσωπα στα οποία πρέπει να αποδοθεί το χρέος του Τιμόθεου. Συνδυάζοντας τους δύο αυτούς τομείς, τη στρατιωτική ιστορία και το οικονομικό γίνεσθαι, μπορεί κανείς έπειτα να κατανοήσει καλύτερα κάτω από ποιες συνθήκες και με ποια αιτιολογία λήφθηκαν από τον στρατηγό τα τέσσερα δάνεια, για τα οποία δικάζεται ως οφειλέτης.

1. Ο Τιμόθεος και η δράση του ως στρατηγού και πολιτικού

Η ταραχώδης περίοδος του πρώτου μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. χαρακτηρίζεται από τη διάσπαση των δυνάμεων του ελληνικού κόσμου (σπαρτιατική ηγεμονία, θηβαϊκή ηγεμονία, Β' Αθηναϊκή συμμαχία), που είχε ως απόρροια την πολιτική και οικονομική αστάθεια καθώς και τις συχνές περσικές παρεμβάσεις, οι οποίες οδήγησαν σταδιακά στη διαμόρφωση της πανελλήνιας ιδέας. Η Αθήνα, για να καταστείλει την αυξανόμενη δύναμη της Σπάρτης, ξεκινά προσπάθειες αποκατάστασης των σχέσεών της με τις πόλεις και τα νησιά που ήταν μέλη της Α' Αθηναϊκής συμμαχίας. Το 378/7 π.Χ. ιδρύεται επίσημα η Β' Αθηναϊκή συμμαχία, η οποία συγκροτείται επί τη βάση της ελευθερίας και της αυτονομίας κάθε πόλης, ώστε να μην προσκρούει στους όρους της Ανταλκιδείου ειρήνης.⁵ Ο ετήσιος συμμαχικός φόρος αντικαταστάθηκε από τις *συντάξεις*, ενώ ως επιπλέον όρος τέθηκε η

---

⁵ Βλ. Rhodes 2006: 204 κ.εε. για την Ανταλκίδειο ειρήνη και 228 κ.εε. για την ίδρυση της Β' Αθηναϊκής συμμαχίας.

απαγόρευση κατοχής γης από τους Αθηναίους στις πόλεις και περιοχές των συμμάχων.⁶

Ο Τιμόθεος, ένας από τους γιους του περίφημου στρατηγού Κόνωνα που είχε συντρίψει τον σπαρτιατικό στόλο στη μάχη της Κνίδου το 395 π.Χ., δεσπόζει στην ιστορία του πρώτου μισού του 4^{ου} αι. π.Χ., καθώς η συμβολή του στην προσάρτηση πόλεων στη Β' Αθηναϊκή συμμαχία υπήρξε καθοριστική. Ο ίδιος διετέλεσε στρατηγός και επικεφαλής του αθηναϊκού στόλου σχεδόν για ολόκληρο το χρονικό διάστημα μεταξύ της Ανταλκιδείου ειρήνης (378/7 π.Χ.) και της έναρξης του Συμμαχικού πολέμου το 358 π.Χ. Ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως στρατηγός και πολιτικός έχοντας κληρονομήσει από τον πατέρα του μια αρκετά μεγάλη περιουσία που του εξασφάλισε μια σταθερή οικονομική και κοινωνική θέση.⁷ Θεωρείται συχνά ο πιο ικανός στρατηγός της εποχής του, αν και η στρατιωτική και πολιτική του πορεία υπήρξε πολυτάραχη. Ο Ισοκράτης, του οποίου ο Τιμόθεος ήταν μαθητής, εξαιρεί τις ικανότητες και τις αρετές του στρατηγού που τον καθιστούν ανώτερο από τους ομοίους του.⁸ Η φήμη του, ωστόσο, και η αντιμετώπισή του από τον αθηναϊκό λαό φαίνεται πως πέρασε από αρκετές διακυμάνσεις, εξαιτίας ακριβώς των μεταπτώσεων που γνώρισε η στρατιωτική του σταδιοδρομία.

Για πρώτη φορά το 375 π.Χ., ο Τιμόθεος εμφανίζεται επικεφαλής ενός στόλου που έπλευσε γύρω από την Πελοπόννησο για επίδειξη της αθηναϊκής δύναμης προς τη Σπάρτη και εξασφάλισε τη συμμαχία των Κερκυραίων και των Κεφαλλήνων, καθώς και τη φιλία των Ακαρνάνων και των Μολοσσών.⁹ Αυτή την πρώτη επιτυχημένη εκστρατεία του, ωστόσο, ακολουθεί μια δεύτερη που κατέληξε σε αποτυχία. Όταν το 373 π.Χ. κλήθηκε να βοηθήσει με το στόλο του την Κέρκυρα που πολιορκούνταν από τη Σπάρτη, δεδομένων των οικονομικών δυσχερειών και ελλείμει πληρώματος, αντί να πλεύσει γύρω από την Πελοπόννησο, στράφηκε πρώτα προς το Αιγαίο με σκοπό να συγκεντρώσει περισσότερα πλοία και χρήματα από τους συμμάχους των Αθηναίων. Εξαιτίας αυτής της καθυστέρησης και της αμέλειας να σπεύσει σε βοήθεια των Κερκυραίων συμμάχων, ο Τιμόθεος ανακλήθηκε από στρατηγός και υποβλήθηκε σε δίκη, με κατηγορούς τον Καλλίστρατο και τον

⁶ Βλ. Rhodes 2006: 230-233 για τις σχετικές παραπομπές στις αρχαίες πηγές.

⁷ Για την περιουσία του Κόνωνα βλ. Davies 1971: 508.

⁸ Βλ. Ισοκρ. 15.101-139. Εξαιρετικά θετικής αξιολόγησης τυγχάνει ο Τιμόθεος και από τον Κορνήλιο Νέπωτα, ο οποίος συνέγραψε το βίο του.

⁹ Ξεν. Ελλ. 5.4.63-66· Διοδ. Σικ. 15.36.5 κ.ε.· IG II/III² 43B, 96 κ.ε.

Ιφικράτη, αντιμετωπίζοντας την βαρύτερη κατηγορία της προδοσίας.¹⁰ Αθώωθηκε, βέβαια, κυρίως λόγω της παρέμβασης του Αλκέα, βασιλιά των Μολοσσών, και του Ιάσονα, τυράννου των Φερών, που ήταν σύμμαχοι δικοί του αλλά και της Αθήνας, έπαψε, όμως, να είναι στρατηγός.¹¹ Όλες οι λεπτομέρειες αυτής της δεύτερης αποτυχημένης επιχείρησης του Τιμόθεου περιλαμβάνονται στην αφήγηση του λόγου του Απολλόδωρου, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.¹²

Μετά τη δίκη του, το καλοκαίρι του 373/2 π.Χ., ο Τιμόθεος έφυγε από την Αθήνα και πήγε να υπηρετήσει ως μισθοφόρος στο βασιλιά της Περσίας στον πόλεμο εναντίον των ηγεμόνων της Αιγύπτου.¹³ Η ακριβής χρονολογία της επιστροφής του παραμένει άγνωστη. Εμφανίζεται ξανά στο πολιτικό προσκήνιο της Αθήνας το 365 π.Χ., ως επανεκλεγμένος στρατηγός με την επιτυχημένη κατάκτηση της Σάμου μετά από δεκάμηνη πολιορκία. Έπειτα, κατέλαβε επίσης τη Σηστό, την Κριθώτη, την Ποτίδαια, την Τορώνη και άλλες πόλεις, αλλά οι προσπάθειές του να κατακτήσει την Αμφίπολη και την Όλυνθο δεν στέφθηκαν από επιτυχία.¹⁴

Οι επόμενες διαθέσιμες πληροφορίες για τη δράση του Τιμόθεου ανάγονται στο 357 π.Χ., όταν ο στρατηγός τάχθηκε υπέρ των Ευβοέων στη διαμάχη τους με τους Θηβαίους. Στο πλαίσιο του Συμμαχικού πολέμου (357-6 π.Χ.), ο Τιμόθεος, ο Ιφικράτης και ο γιος του Μενεσθέας στάλθηκαν να βοηθήσουν το στρατηγό Χάρη στη ναυμαχία στα Έμβατα, ωστόσο, λόγω θαλασσοταραχής αρνήθηκαν εν τέλει να πλεύσουν προς τη Χίο και κατηγορήθηκαν από εκείνον για προδοσία. Στη δίκη που πραγματοποιήθηκε το 355 π.Χ. ο Ιφικράτης αθώωθηκε, ενώ ο Τιμόθεος καταδικάστηκε να πληρώσει πολύ μεγάλο πρόστιμο, γι' αυτό αναγκάστηκε να καταφύγει στη Χαλκίδα, όπου και πέθανε το 354 π.Χ.¹⁵ Μια αρνητική αποτίμηση της

¹⁰ Ο Απολλόδωρος στο λόγο του δεν αναφέρει ευθέως την προδοσία αλλά την χαρακτηρίζει «μεγίστην αίτιαν» (49.9). Η πληροφορία αντλείται από τον (ψευδο)-Πλούταρχο, *Ἠθικά* 836D: *συνέγραψε δὲ λόγῳ καὶ Ἰφικράτει, τὸν μὲν πρὸς Ἀρμόδιον, τὸν δὲ προδοσίας κρίνοντι Τιμόθεον· καὶ ἀμφοτέρους ἐνίκᾳ· ἀναδεξαμένον δ' Ἰφικράτους τὰς τοῦ Τιμοθέου πράξεις, ταῖς εὐθύναις ἀναλαβὼν τὴν τῆς προδοσίας αἰτίαν ἀπολογεῖται διὰ τοῦ Λυσίου λόγου· καὶ αὐτὸς μὲν ἀπελύθη, ὁ δὲ Τιμόθεος ἐζημιώθη πλείστοις χρήμασιν.*

¹¹ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αριστοτέλη (*Ἀθην. Πολ.* 61.2), οι στρατηγοί που υφίσταντο καθαίρεση από το αξίωμά τους (*ἀποχειροτονία*) αλλά αθώνονταν στη δίκη, επέστρεφαν στο αξίωμα αυτό. Στην περίπτωση του Τιμόθεου, όμως, δεν συμβαίνει το ίδιο, γεγονός που σημαίνει πως είτε υπήρξε κάποια μεταβολή στο νόμο, είτε χρειαζόταν να εκδοθεί κάποιο ψήφισμα για την επαναποθέτηση του στρατηγού στο αξίωμα, βλ. Scafuro 2011: 366 σημ. 44 και 368 σημ. 50.

¹² Βλ. 49.9 κ.εε. Πρβ. Ξεν. Ελλ. 6.2.11-13· Διόδ. Σικ. 15.47.2 και Rhodes 2006: 234-235 για τη δεύτερη εκστρατεία του Τιμόθεου.

¹³ Βλ. [Δημ.] 49.25-28 και 59-60. Πρβ. Διόδ. Σικ. 15.41-43.

¹⁴ Βλ. Rhodes 2006: 237 για τις ανάλογες παραπομπές στα αρχαία κείμενα.

¹⁵ Για αυτή την τελευταία εκστρατεία του Τιμόθεου και την κατάληξή της βλ. αναλυτικά Rhodes 2005: 239-240.

στρατηγίας του Τιμόθεου συμπυκνώνεται στο σχόλιο του Αιλιανού πως μόνο η τύχη ήταν υπεύθυνη για τις επιτυχίες του στρατηγού και όχι οι ικανότητες του ίδιου.¹⁶ Οι Αθηναίοι, βέβαια, εκ των υστέρων μετάνιωσαν για τη συμπεριφορά τους απέναντι στον Τιμόθεο, γι' αυτό και απήλλαξαν το γιο του Κόνωνα από το μεγαλύτερο μέρος του χρέους που είχε κληρονομήσει από τον πατέρα του, ενώ παράλληλα ανήγειραν αγάλματα προς τιμήν του στην Αγορά και στην Ακρόπολη.¹⁷

2. Το τραπεζικό σύστημα και η τράπεζα του Πασίωνα

Η οικονομία στην Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ. γνώρισε περιόδους ύφεσης και ανάκαμψης λόγω των ιστορικών συγκυριών μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο.¹⁸ Ο τραπεζικός τομέας, όμως, φαίνεται πως δημιούργησε στην κλασική Αθήνα προοπτικές για δυνάμει εξαιρετικά κερδοφόρες επιχειρηματικές δραστηριότητες, ενώ προσέφερε πεδίο για ραγδαία αύξηση μιας αξιόλογης περιουσίας, συμπεριλαμβανομένου πάντα και του ανάλογου διακινδυνεύματος.¹⁹ Σε γενικές γραμμές, αν μία τράπεζα κατόρθωνε να αποφύγει τον κίνδυνο της χρεωκοπίας, το κέρδος που μπορούσε να αποφέρει στον ιδιοκτήτη της ήταν αρκετά μεγάλο: αρχικά, τα πάγια έξοδα περιορίζονταν στην πληρωμή των δούλων, που ήταν οι συνήθεις υπάλληλοι των τραπεζών, και στην ενοικίαση ενός χώρου ως έδρας για τις τραπεζικές συναλλαγές· έπειτα, ο τόκος των δανείων ήταν αρκετά υψηλός, ενώ τόκος για τις καταθέσεις, όπως φαίνεται, δινόταν σπάνια· και τέλος, οι νομισματικές συναλλαγές, που αποτελούσαν σημαντικό τμήμα των τραπεζικών επιχειρήσεων, συνιστούσαν εύκολο και καθαρό κέρδος.²⁰

Η γενική εντύπωση για τη λειτουργία του τραπεζικού συστήματος στην Αθήνα των κλασικών χρόνων συμπυκνώνεται στη θέση ότι οι τραπεζίτες πλήρωναν υψηλά ποσοστά τόκου για να προσελκύσουν τους επίδοξους καταθέτες και, από την άλλη, χρέωναν επίσης υψηλούς τόκους στα δάνεια· αυτό είχε ως απόρροια ο δανεισμός από τις τράπεζες να περιορίζεται σε ιδιωτικά καταναλωτικά δάνεια, εφόσον οι Αθηναίοι

¹⁶ Αιλιανός, *Ποικίλη Ιστορία* 13.43. Ο ίδιος αναφέρει μάλιστα πως οι ζωγράφοι της εποχής, ως ένδειξη χλευασμού, απεικόνιζαν τον Τιμόθεο να κοιμάται και πάνω από το κεφάλι του να στέκεται η Τύχη που συγκέντρωνε πόλεις μέσα σε ένα δίχτυ.

¹⁷ Βλ. Κορνήλιο Νέπωτα, *Τιμ.* 4. Πρβ. Klee 1937: 1329.

¹⁸ Βλ. Isager - Hansen 1975: 55 και 241.

¹⁹ Βλ. Davies 1981: 66.

²⁰ Βλ. Trevett 1992: 4.

επαγγελματίες δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να αποπληρώσουν δάνεια με τόσο ακριβούς τόκους.²¹ Στο σύνολο των σωζόμενων λόγων των ρητόρων μαρτυρείται η χορήγηση έντεκα δανείων από τράπεζες σε ιδιώτες: τρία από αυτά προορίζονταν για παραγωγικούς σκοπούς, πέντε για καταναλωτικούς, ενώ η χρήση των υπολοίπων δεν είναι γνωστή.²² Τα τρία εμπορικά δάνεια χρησιμοποιήθηκαν αντίστοιχα για την κατασκευή αρωματοποιείου (Αθήν. 13.611f), για τη μίσθωση μεταλλείων (Δημ. 40.52) και για ναυτικούς σκοπούς (Δημ. 34.2). Από τα πέντε καταναλωτικά δάνεια, το ένα λήφθηκε από τον Απολλόδωρο για να δοθεί προς εξόφληση των λύτρων κάποιου φίλου του (Δημ. 53.9), ενώ τα υπόλοιπα τέσσερα είναι εκείνα που χορήγησε ο Πασίων στον Τιμόθεο και περιγράφονται στο λόγο του Απολλοδώρου που μελετάται εδώ. Αν και στο λόγο αυτό συναντάμε το μικρότερο σε αξία δάνειο που είναι γνωστό από τις πηγές,²³ ωστόσο, τα περισσότερα δάνεια που μνημονεύονται στους ρητορικούς λόγους περιλαμβάνουν αρκετά μεγάλα ποσά, γεγονός το οποίο, σε συνδυασμό με το κύρος των προσώπων που εμπλέκονται σε αυτά, υποδεικνύει πως ο τραπεζικός δανεισμός ήταν κάθε άλλο παρά ασυνήθιστη πηγή χρηματοδότησης.²⁴

Ο Πασίων, ο πατέρας του Απολλοδώρου, ήταν ο πιο γνωστός και επιτυχημένος τραπεζίτης της κλασικής Αθήνας, όπως μπορούμε τουλάχιστον να συμπεράνουμε από τις σωζόμενες μαρτυρίες που του αποδίδουν τη φήμη ενός έντιμου και αξιόπιστου επιχειρηματία.²⁵ Ο Πασίων ξεκίνησε ως δούλος να εργάζεται στην τράπεζα που τότε ανήκε στον Αρχέστρατο και τον Αντισθένη, ώσπου σταδιακά απέκτησε την ελευθερία του και έγινε ο ίδιος ιδιοκτήτης της επιχείρησης, ενώ αργότερα εξασφάλισε την

---

²¹ Αυτή είναι η θέση του R. Bogaert. 1968. *Banques Et Banquiers Dans Les Cités Grecques*. Leiden, όπως παρατίθεται στον Thompson 1979: 224. Την ιδέα του Bogaert ακολουθούν οι Isager-Hansen 1975: 91-98 στην εισαγωγή τους για την αθηναϊκή κοινωνία του 4^{ου} αι. π.Χ. Αντίθετα, ο Thompson 1979: 224 κ.εε. προσπαθεί να αποδείξει πως οι διαθέσιμες πηγές για τις τράπεζες και τους τραπεζίτες στην Αθήνα είναι ανεπαρκείς και συμπτωματικές προκειμένου να στηριχθεί μια τέτοια θέση. Ο ίδιος θεωρεί πως, σύμφωνα με τις αρχαίες μαρτυρίες, οι Αθηναίοι προτιμούσαν να κρατούν το μεγαλύτερο μέρος των χρημάτων τους στο σπίτι και να δανείζουν με ιδιωτική πρωτοβουλία σε δικούς τους έμπιστους ανθρώπους, παρά να κάνουν καταθέσεις στις τράπεζες, τις οποίες δεν εμπιστεύονταν απόλυτα για την ασφάλεια των χρημάτων τους.

²² Η διάκριση βέβαια μεταξύ ιδιωτικών καταναλωτικών και επιχειρηματικών παραγωγικών δανείων δεν είναι πάντοτε εύκολη, βλ. Finley 1953: 259. Ο κατάλογος των έντεκα δανείων, δημιούργημα του Bogaert, έχει γίνει αντικείμενο κριτικής και επανεξέτασης τόσο ως προς τον πραγματικό αριθμό των γνωστών δανεισμών όσο και ως προς το είδος των δανείων αυτών, βλ. Thompson 1979: 230-33 και Cohen 1992: 33-4.

²³ Πρόκειται για το δάνειο των 100 δραχμών (1 μνας) που ζήτησε ο Τιμόθεος από τον Πασίωνα μαζί με σκεπάσματα, ιμάτια και δύο ασημένια κύπελλα, για να φιλοξενήσει στο σπίτι του τον Ιάσονα και τον Αλκέτα (49.22-23). Αυτό είναι το τρίτο κατά σειρά δάνειο που έλαβε ο Τιμόθεος.

²⁴ Βλ. Cohen 1992: 24.

²⁵ Βλ. Δημ. 36.43-44.

ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη και εγγράφηκε στο δήμο των Αχαρνών, ως ανταμοιβή για τις γενναιόδωρες προσφορές του στην πόλη.²⁶ Η τράπεζά του, που είχε την έδρα της στον Πειραιά, απασχολούσε κυρίως δούλους, με τον Φορμίωνα να κατέχει τη θέση του υπεύθυνου ταμιά.

Η τράπεζα του Πασίωνα χρησιμοποιούνταν όχι μόνο από εμπόρους (π.χ. Δημ. 52.3), αλλά και από επιφανή πολιτικά πρόσωπα, όπως είναι η περίπτωση του Τιμόθεου. Τα δάνεια που δόθηκαν στον Τιμόθεο κατά το χρονικό διάστημα 373-372 π.Χ. φαίνεται πως ήταν στη φύση τους πολιτικά και όχι εμπορικά ή καταναλωτικά- όπως συνήθως χαρακτηρίζονται,²⁷ εφόσον ο καταναλωτής είναι ένα δημόσιο πρόσωπο και όχι ένα τυπικό παράδειγμα Αθηναίου δανειολήπτη, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των χρημάτων που έλαβε ο Τιμόθεος χρησιμοποιήθηκε για να καλύψει έξοδα των στρατιωτικών του επιχειρήσεων αλλά και για να φιλοξενήσει τους πολιτικούς του συμμάχους.

Η συμφωνία μεταξύ Πασίωνα και Τιμόθεου για τη χορήγηση των δανείων αναφέρεται με τον όρο «*συμβόλαιον*» (49.2), λέξη που στην ορολογία του 4^{ου} αι. π.Χ. δηλώνει μια υποχρέωση ή δέσμευση γενικά, σε αντίθεση προς την «*συγγραφήν*», που είναι το γραπτό συμβόλαιο.²⁸ Πρόκειται, δηλαδή, για μια προφορική συμφωνία δανεισμού χρημάτων, η οποία ωστόσο καταγράφεται στα βιβλία της τράπεζας του Πασίωνα. Η πρακτική αυτή της γραπτής καταχώρισης των τραπεζικών συναλλαγών συνιστά βασική πληροφορία για τη λειτουργία του τραπεζικού συστήματος και φαίνεται να έχει παγιωθεί την εποχή που εκφωνήθηκε ο λόγος, εφόσον ο Απολλόδωρος την παρουσιάζει ως συνήθεια («*εϊώθασιν*», 49.5): αυτό σημαίνει ότι η μέθοδος αυτή εφαρμοζόταν σίγουρα κατά την περίοδο που χορηγήθηκαν τα δάνεια στον Τιμόθεο (373-372 π.Χ.), ενώ ο παρακείμενος του ρήματος- με σημασία ενεστώτα- υποδεικνύει μια συνέχεια στη χρήση της μέχρι και τη στιγμή της δίκης.²⁹ Οι γραπτές καταχωρίσεις και σημειώσεις των τραπεζιτών, αναφερόμενες ως «*γράμματα*» ή «*ύπομνήματα*», ήταν επιβεβλημένες, ώστε να γνωρίζουν οι ίδιοι

²⁶ Βλ. Δημ. 36.43, 48· 59.2. Πρβ. Trevett 1992: 1-17 και Davies 1971: 427 κ.εε. για τη λεπτομερή ιστορία του Πασίωνα και της τράπεζάς του.

²⁷ Βλ. αναλυτικότερα Thompson 1979: 230-31 και Cohen 1992: 33-4. Αυτό ανατρέπει και τα αποτελέσματα της στατιστικής ανάλυσης σχετικά με τα συνηθέστερα είδη δανείων στην κλασική Αθήνα.

²⁸ Βλ. Austin & Vidal-Naquet 1998: 497. Πρβ. για τη χρήση του όρου «*συμβόλαιον*» Δημ. 33.3· 34.3 και ειδικότερα σε σχέση με το δανεισμό χρημάτων Δημ. 32.1, 32.7· Ισοκρ. 12.243· Λυσ. 12.98 κ.ά. Στο λόγο του Απολλόδωρου, ο όρος «*συμβόλαιον*» αναφέρεται άλλοτε στο συνολικό ποσό των 4.438 δραχμών και 2 οβολών, που αντιστοιχεί και στα τέσσερα δάνεια που έλαβε ο Τιμόθεος (π.χ. 49.2), και άλλοτε μεμονωμένα σε καθένα από τα τέσσερα αυτά δάνεια (π.χ. 49.18).

²⁹ Βλ. Cohen 1992: xiii.

επακριβώς τις κινήσεις των ποσών στους τραπεζικούς λογαριασμούς των πελατών τους.³⁰ Οι καταχωρίσεις αυτές έπρεπε να περιλαμβάνουν, σύμφωνα με τον Απολλόδωρο (49.5), όχι μόνο το ακριβές ποσόν, αλλά και τον χρόνο κάθε δανεισμού καθώς και τη χρήση για την οποία προοριζόταν. Έτσι, στην περίπτωση που προέκυπτε κάποια διαφωνία μεταξύ των ατόμων που εμπλέκονταν σε μία συναλλαγή-όπως συμβαίνει στο λόγο που εξετάζεται-, τα τραπεζικά υπομνήματα θεωρούνταν ικανά αποδεικτικά στοιχεία.

Τα δάνεια που χορηγήθηκαν στον Τιμόθεο φαίνεται πως ήταν άτοκα, κυρίως λόγω της φιλικής σχέσης που συνέδεε τα δύο εμπλεκόμενα πρόσωπα, αν και ο Απολλόδωρος δεν κάνει καμία ευθεία αναφορά στο ζήτημα του τόκου. Οι κειμενικές ενδείξεις δίνουν την αίσθηση ότι ο Απολλόδωρος απαιτεί μόνο το αρχικό ποσό που χορηγήθηκε σε μορφή δανείου στον Τιμόθεο (*τὸ δοθέν*, 49.2). Το ίδιο είχε στο νου του και ο Πασίων όταν συμφώνησε να του δώσει τα τέσσερα αυτά δάνεια: προσδοκούσε, ωστόσο, πως θα είχε επιπλέον όφελος από τον στρατηγό, ελπίζοντας σε γενναϊώδωρη ανταπόδοση της χάριτος. Στη θέση του τόκου, δηλαδή, τίθεται η *χάρις*, η οποία, εκτός από το αναμενόμενο αίσθημα ευγνωμοσύνης, υποθέτουμε πως θα είχε ιδανικά και μια έμπρακτη μορφή. Και τα τέσσερα δάνεια, επίσης, δόθηκαν χωρίς εγγύηση και χωρίς μάρτυρες (*οὔτε γὰρ ἐπ' ἐνεχύρῳ οὔτε μετὰ μαρτύρων ἔδωκεν*, 49.2),³¹ ενώ δεν ορίστηκε ούτε προθεσμία για την αποπληρωμή τους: ο Τιμόθεος είχε την ευχέρεια να επιστρέψει τα χρήματα όποτε επανακτούσε την οικονομική του ευμάρεια (*σωθέντος δὲ ἐπὶ τούτῳ ἐγίγνετο, ὅποτε βούλοιο εὐπορήσας ἡμῖν ἀποδοῦναι*, 49.2).

Ο λόγος του Απολλόδωρου είναι επίσης σημαντικός, διότι διασώζει- εκτός του πλήθους των στοιχείων για τη δανειοληψία και τις πρακτικές του τραπεζικού συστήματος- τη μόνη πλήρη και λεπτομερή υπόθεση για την κατάθεση ή φύλαξη αντικειμένων ως επιπρόσθετη τραπεζική δραστηριότητα (49.31-32). Συγκεκριμένα, ο Απολλόδωρος αφηγείται πως ο Τιμοσθένης, ένας Αθηναίος πολίτης και φίλος του Φορμίωνα που ασχολούνταν με το εμπόριο, όταν επρόκειτο να φύγει από την Αθήνα, κατέθεσε κάποια χρήματα στην τράπεζα του Πασίωνα προσκομίζοντας ταυτόχρονα και δύο κύπελλα για να φυλαχθούν εκεί όσο θα έλειπε. Ο Cohen χρησιμοποιεί τη μαρτυρία αυτή για να υποστηρίξει ότι οι τράπεζες δεν λειτουργούσαν ως

³⁰ Βλ. 49.5, 43, 44, 59.

³¹ Ο Απολλόδωρος υπονοεί ότι ήταν ασυνήθιστο οι τραπεζίτες να δανείζουν χωρίς την παρουσία μαρτύρων, ενώ στην πραγματικότητα αυτό ήταν ο κανόνας, βλ. Millett 1991: 125.

ενεχυροδανειστήρια, όπως υποστηρίζουν πολλοί εσφαλμένα, αλλά ότι όσοι έδιναν προσωπικά αντικείμενα στην τράπεζα, επιζητούσαν μόνο τη φύλαξή τους κατά το χρονικό διάστημα της ενδεχόμενης απουσίας τους, ενώ παράλληλα είχαν οποιαδήποτε στιγμή το απόλυτο και άνευ όρων δικαίωμα της επιστροφής των αντικειμένων αυτών.³² Έτσι, όταν ο Τιμοσθένης απαιτεί να λάβει πίσω τα κύπελλά του, ο Πασίων αναγκάζεται να διαπραγματευθεί μαζί του την χορήγηση αποζημίωσης 237 δραχμών, εφόσον ο Φορμίων είχε δώσει κατά λάθος τα αντικείμενα στον Τιμόθεο, ο οποίος αμέλησε να τα επιστρέψει. Το τρίτο δάνειο του Τιμόθεου (49.22-24) παρέχει επιπλέον την πληροφορία ότι υπήρχε η δυνατότητα να δανειστεί κάποιος από την τράπεζα, εκτός από χρήματα, και αντικείμενα όπως σκεπάσματα, ρούχα, κύπελλα. Δεν διευκρινίζεται, ωστόσο, αν αυτά τα αντικείμενα ανήκαν στον τραπεζίτη ή ήταν «καταθέσεις» άλλων πελατών όπως στην περίπτωση του Τιμοσθένη. Το σχόλιο, εντούτοις, του Απολλόδωρου για την «*ἀπὸ τύχης*» παράδοση των κυπέλλων στο δούλο του Τιμόθεου υποδεικνύει πως τα αντικείμενα που κατέθεταν οι πελάτες στην τράπεζα δεν μπορούσαν- τουλάχιστον επισήμως- να διακινηθούν σε άλλους πελάτες όπως γινόταν με τα χρήματα.

3. Οικονομική διαχείριση των στρατιωτικών επιχειρήσεων

Ένα εξαιρετικά κρίσιμο ζήτημα που προκύπτει από τη μελέτη της πολιτικής και οικονομικής ιστορίας του 4^{ου} αι. π.Χ. και χρήζει εξέτασης, προκειμένου να γίνει κατανοητό το περιεχόμενο του λόγου του Απολλόδωρου, είναι ο τρόπος με τον οποίο χρηματοδοτούσε η Αθήνα τις πολεμικές της επιχειρήσεις. Τα έσοδα του αθηναϊκού θησαυροφυλακίου κατά το πρώτο μισό του 4^{ου} αι. φαίνεται πως κινούνταν σε αρκετά χαμηλά επίπεδα, γεγονός που καθιστούσε αδύνατη την υιοθέτηση μιας ιμπεριαλιστικής πολιτικής ανάλογης με εκείνη που είχε ακολουθήσει η Αθήνα τον 5^ο αι. π.Χ., όταν αφθονούσαν οι οικονομικοί της πόροι. Παρ' όλα αυτά, στο πλαίσιο της ανασυγκρότησης της Αθηναϊκής συμμαχίας, οι Αθηναίοι κλήθηκαν να αναλάβουν αρκετές πολεμικές εκστρατείες, που όμως ήταν αδύνατο να χρηματοδοτηθούν εξ ολοκλήρου από τα διαθέσιμα στρατιωτικά κονδύλια.

---

³² Βλ. Cohen 1992: 23.

Σημαντική πηγή εσόδων για το αθηναϊκό κράτος συνιστούσε το σύστημα των *συμμοριῶν* που θεσπίστηκε για πρώτη φορά το 378/7 π.Χ.³³ Οι *συμμορίες* αποτελούνταν από το σύνολο των ευκατάστατων πολιτών της Αθήνας, οι οποίοι είχαν την υποχρέωση αφενός να πληρώνουν τις *εισφορές*, ειδικούς φόρους που προορίζονταν για τη χρηματοδότηση των στρατιωτικών δραστηριοτήτων, και αφετέρου να εκτελούν συγκεκριμένες *λειτουργίες*, κατά βάση την *τριηραρχία*, που συνίστατο στο καθήκον της επάνδρωσης μιας τριήρους με το κατάλληλο πλήρωμα. Εντούτοις, αποδείχθηκε πως ούτε οι πόροι που εξασφαλιζόνταν από τις *συμμορίες* επαρκούσαν για τη σωστή οικονομική διαχείριση των πολεμικών εκστρατειών.

Έτσι, από το 373 π.Χ. και μετά, η Αθήνα αναζήτησε πόρους μέσω της πρακτικής των συνεισφορών από τους συμμάχους, των λεγόμενων *συντάξεων*, εφόσον η σύσταση της Β΄ Αθηναϊκής ηγεμονίας δεν προέβλεπε την επιβολή συμμαχικού φόρου. Σε αυτή την τακτική αναγκάστηκε να καταφύγει και ο Τιμόθεος, όταν τέθηκε επικεφαλής της επιχείρησης στην Κέρκυρα το 373 π.Χ. Επειδή ακριβώς δεν είχε τα διαθέσιμα μέσα για τη συντήρηση των πληρωμάτων του στόλου του, περιέπλευσε το Αιγαίο προκειμένου να αναζητήσει χρήματα από τους συμμάχους των Αθηναίων. Για την ίδια εκστρατεία ο Τιμόθεος δανείστηκε το ποσόν των 1.351 δραχμών και 2 οβολών από την τράπεζα του Πασίωνα, λίγο πριν αναχωρήσει από τον Πειραιά.³⁴ Επιπλέον, όπως μας πληροφορεί ο Απολλόδωρος, ο στρατηγός κατά τη διάρκεια αυτής της επιχείρησης δανείστηκε ιδιωτικά το τεράστιο ποσό των 7 ταλάντων- 7 μνες από καθέναν από τους εξήντα Βοιωτούς τριηράρχους- υποθηκεύοντας ένα τμήμα της περιουσίας του, έτσι ώστε να εξασφαλίσει τους μισθούς και την τροφοδοσία των πληρωμάτων.³⁵ Έπειτα, ο Τιμόθεος δανείστηκε ακόμη 1.000 δραχμές από τον ταμία του πλοίαρχου Φιλίππου για να τις διανεμίει στους Βοιωτούς τριηράρχους ώστε να μην εγκαταλείψουν την επιχείρηση.³⁶

Ο Αριστοτέλης περιγράφει την ευρηματικότητα με την οποία ο Τιμόθεος προσπαθούσε να αναπληρώσει την έλλειψη οικονομικών πόρων κατά τη διάρκεια των εκστρατειών του. Ενδεικτική είναι η έμπνευσή του να εκδώσει νέο χάλκινο

---

³³ Οι *συμμορίες*, όπως εξηγείται και στη συνέχεια, ήταν ομάδες Αθηναίων πολιτών που μοιράζονταν τις δαπάνες για τις εισφορές και τις λειτουργίες. Για μια πιο λεπτομερή εξέταση του συστήματος των *συμμοριῶν* και των ανάλογων αρχαίων πηγών βλ. Hansen 1991: 112-115. Εδώ γίνεται μια σύντομη παρουσίαση των *συμμοριῶν* ως πηγής χρηματοδότησης των πολεμικών επιχειρήσεων.

³⁴ Αυτό είναι το πρώτο δάνειο του Τιμόθεου (49.6-8).

³⁵ Βλ. 49.11-12. Ο Απολλόδωρος επισημαίνει μάλιστα ότι ο Τιμόθεος είπε ψέματα ότι τα χρήματα αυτά προέρχονταν από τις στρατιωτικές εισφορές και όχι από ιδιωτικό δανεισμό.

³⁶ Ο Τιμόθεος ζήτησε μετά από τον Πασίωνα να καταβάλει αυτές τις 1000 δραχμές στον Φίλιππο. Αυτό ήταν το δεύτερο δάνειο (49.17-18).

νόμισμα, όταν οι Αθηναίοι πολεμούσαν με τους Ολυνθίους, ενώ σε άλλες περιπτώσεις επεδίωκε να παραπλανήσει το πλήρωμα του στόλου του, προκειμένου να δικαιολογήσει την αργοπορία της πληρωμής και της τροφοδοσίας του.³⁷

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, πως η χρηματοδότηση των στρατιωτικών επιχειρήσεων στην Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ., λόγω της ανεπάρκειας των δημοσίων χρημάτων, επαφίετο καθαρά και μόνο στην πρωτοβουλία των στρατηγών. Έτσι, εξηγούνται οι αγωνιώδεις προσπάθειες του Τιμόθεου να εξασφαλίσει τους αναγκαίους χρηματικούς πόρους, όπως περιγράφονται αναλυτικά στο λόγο που μας απασχολεί. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Millett, ο διαχωρισμός μεταξύ δημοσίων και ιδιωτικών πόρων που χρησιμοποιούνταν στις πολεμικές δραστηριότητες ήταν εξαιρετικά θολός και ασαφής.³⁸

---

³⁷ Βλ. Αριστ. *Οίκον*. 2.2.23. Πρβ. Robinson- Price 1967: 1-6 για την έκτακτη έκδοση του χάλκινου νομίσματος από τον Τιμόθεο.

³⁸ Βλ. Millett 1991: 71.

Γ. Η ΔΙΚΑΝΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΙΜΟΘΕΟΥ

Στο κεφάλαιο αυτό θα συζητηθούν ορισμένα ζητήματα που προκύπτουν αναφορικά με τη δίκη στην οποία εκφωνήθηκε ο λόγος *Πρὸς Τιμόθεον ὑπὲρ χρέως* και χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής και ανάλυσης, διότι είναι ως επί το πλείστον αμφιλεγόμενα. Το πρώτο από αυτά τα θέματα είναι το είδος της δίκης, που δεν διευκρινίζεται σε κανένα σημείο του λόγου. Το περισσότερο μελάνι έχει χυθεί για το ζήτημα της χρονολόγησης της δίκης, γεγονός που καθιστά αναπόφευκτη την επανεξέταση των διαθέσιμων στοιχείων και των διαφόρων απόψεων που έχουν διατυπωθεί. Έπειτα, κρίνεται αναγκαίο να μελετηθεί κατά πόσο ο Απολλόδωρος ήταν αρμόδιος να εγείρει με δική του πρωτοβουλία αυτή τη δίκη, εφόσον δεν είχε ο ίδιος καμία ανάμειξη με την τράπεζα μετά το θάνατο του πατέρα του, και σε ποιο βαθμό η δικαστική αυτή δίωξη υποκινήθηκε από πολιτικά ή ιδιωτικά κίνητρα. Θα εξετάσουμε, τέλος, τα διαθέσιμα στοιχεία και τα αποτελέσματα των υφολογικών μετρήσεων που συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι ο λόγος γράφτηκε από τον Απολλόδωρο, παρόλο που διασώζεται στο *corpus* του Δημοσθένη.

1. Νομικό πλαίσιο: το είδος της δίκης

Στο λόγο του Δημοσθένη *Παραγραφή ὑπὲρ Φορμίωνος* ο ομιλητής παρέχει την πληροφορία ότι ο Απολλόδωρος είχε οδηγήσει σε δίκη πολλούς πολίτες με την κατηγορία ότι αμέλησαν οι ίδιοι να αποπληρώσουν δάνειο στον Πασίωνα, και μάλιστα υπονοεί ότι η έκβαση των δικαστικών αυτών διενέξεων υπήρξε θετική για εκείνον, ο οποίος εισέπραξε ως αποζημίωση αρκετά χρήματα.³⁹ Το υποτιθέμενο κείμενο της κατηγορίας, που παρατίθεται από τον ομιλητή του λόγου, *ἔβλαψέ με ὁ δεῖνα οὐκ ἀποδιδούς ἐμοὶ τὸ ἀργύριον, ὃ κατέλιπεν ὁ πατήρ ὀφείλοντα αὐτὸν ἐν τοῖς γράμμασιν* (Δημ. 36.20), υποδεικνύει πως οι μηνύσεις που υπέβαλε ο Απολλόδωρος στους οφειλέτες του πατέρα του εντάσσουν τις συνακόλουθες δίκες στην κατηγορία της «βλάβης». Σε μία δίκη τέτοιου είδους θα μπορούσε να έχει εκφωνηθεί και ο λόγος *Πρὸς Τιμόθεον*, αν και δεν γίνεται καμία αναφορά στον τύπο της δίκης ούτε στον τίτλο αλλά ούτε και στο περιεχόμενο του λόγου.

³⁹ Βλ. Δημ. 36.20· πρβ. 36.41: *τοσαῦτα μὲν τοίνυν χρήματ' εἰληφώς και χρέα πολλῶν ταλάντων ἔχων, ὧν τὰ μὲν παρ' ἐκόντων, τὰ δ' ἐκ τῶν δικῶν εἰσπράττει, ἃ τῆς μισθώσεως ἔξω τῆς τραπεζῆς και τῆς ἄλλης οὐσίας, ἦν κατέλιπεν Πασίων, ὀφείλετ' ἐκείνῳ και νῦν παρελήφασιν οὔτοι.*

Σε μια ανάλογη υπόθεση που αναλύεται στον 56^ο λόγο του Δημοσθένη, κάποιος Δαρείος εγείρει δίκη βλάβης εναντίον του Διονυσόδωρου, ο οποίος απέτυχε να εξοφλήσει το δάνειο που έλαβε από εκείνον. Η ομοιότητα της υπόθεσης με εκείνη του Τιμόθεου θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα πως και η εν λόγω δίκη ανήκει στην κατηγορία της «βλάβης». Ωστόσο, ανάμεσα στις δύο υποθέσεις εντοπίζονται αρκετές διαφορές, οι οποίες έγκεινται αφενός στο είδος του «συμβολαίου» (ύπαρξη ή μή τόκου και ενεχύρου) και αφετέρου στη διάκριση ανάμεσα σε «αθέτηση συμφωνίας», η οποία αρμόζει περισσότερο στον παραδεδομένο τίτλο του λόγου, ή «πρόκληση ζημίας», στην οποία θα ταίριαζε ο τίτλος «Κατά Τιμοθέου».⁴⁰ Ο Harrison αναφέρει πως η τυπική διαδικασία για παραβίαση ενός συμβολαίου ήταν η «δίκη βλάβης», που αποτελεί με βεβαιότητα μια «δίκη κατά τινος».⁴¹ Ο λόγος του Απολλόδωρου τιτλοφορείται *Πρὸς Τιμόθεον* και όχι *Κατὰ Τιμοθέου*, εντούτοις αυτό δεν αποκλείει την εκφώνησή του σε μια δίκη βλάβης, εφόσον έχουμε κι εδώ την παραβίαση ενός συμβολαίου. Το συμβόλαιο, βέβαια, μεταξύ του δανειστή Πασίωνα και του κατηγορουμένου Τιμόθεου θα μπορούσε ενδεχομένως να θεωρηθεί ανεπίσημο, δεδομένης της σύναψής του χωρίς την παρουσία μαρτύρων και ενεχύρου, λόγω της φιλικής σχέσης που συνέδεε τα δύο πρόσωπα.

Εναλλακτικά, για τη διεκδίκηση περιουσίας οποιουδήποτε είδους ήταν δυνατό να κινηθεί «δίκη χρέους» ή «δίκη ἀργυρίου», ωστόσο οι μαρτυρίες για την ύπαρξη τέτοιας κατηγορίας δικών και για τη διαφορά μεταξύ των δύο ονομασιών είναι ελάχιστες έως μηδαμινές.⁴² Ο Harrison παρατηρεί πως «η ‘δίκη χρέους’ δεν τεκμηριώνεται επαρκώς, ενώ η ‘δίκη ἀργυρίου’ είναι πολύ σπάνια, παρόλο που θα έπρεπε να είναι πιο συχνή αν επρόκειτο απλώς για οφειλή χρημάτων».⁴³ Το ότι οι δίκες αυτού του είδους φαίνεται πως ήταν αρκετά σπάνιες, αν λάβουμε υπόψη τις

⁴⁰ Βλ. τη διαφοροποίηση στους τίτλους των δύο λόγων: *Κατὰ Διονυσόδωρου βλάβης* από τη μία και *Πρὸς Τιμόθεον ὑπὲρ χρέως* από την άλλη. Πρβ. Λυσ. *Πρὸς Αἰσχίνην τὸν Σωκρατικὸν χρέως* (απ. I.1-4 Carey). Βλ. επίσης Murray 1939: VI 192, ο οποίος παραπέμπει στον Sandys, σχετικά με την αιτιολόγηση του τίτλου του 56^{ου} λόγου (*Κατὰ Διονυσόδωρου*).

⁴¹ Βλ. Harrison 1971: 79. Ο ίδιος επισημαίνει πως η γενικά αποδεκτή άποψη για τη διαφορά μεταξύ των δικών «κατά τινος» και «πρός τινα» είναι ότι οι πρώτες ήταν ποινικές δίκες, ενώ στις τελευταίες είτε δεν υπήρχε προσωπική αδικοπραξία είτε δεν γινόταν να επιβληθεί ποινή. Ωστόσο, η διάκριση αυτή δεν είναι απόλυτη.

⁴² Η «δίκη ἀργυρίου» εμφανίζεται στον Δημοσθένη (39.25· 52.14), ενώ στην *Αθηναίων Πολιτείαν* γίνεται αναφορά σε «τραπεζιτικές δίκες» (52.2). Ο MacDowell 2015: 226 σχολιάζει για τις δίκες που αποσκοπούσαν στη διεκδίκηση περιουσίας: «Αν αυτή ονομαζόταν ‘δίκη X’, εξειδικεύοντας ένα συγκεκριμένο είδος περιουσίας, αυτό αποτελούσε απλώς μια ανεπίσημη ονομασία και όχι έναν νομικό ορισμό· και οι ανεπίσημες ονομασίες είναι ασαφείς, επικαλυπτόμενες και, σε κάποια έκταση, μπορούν να χρησιμοποιηθούν εναλλακτικά με τους νομικούς τίτλους».

⁴³ Βλ. Harrison 1971: 79 σημ. 3.

σωζόμενες πηγές, ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι ήταν λιγότερο συμφέρουσες για τον κατηγορο σε σύγκριση με τις δίκες βλάβης. Πιο συγκεκριμένα, εάν κάποιος έχανε μια δίκη χρέους ή αργυρίου, ήταν υποχρεωμένος απλώς να πληρώσει το χρηματικό ποσό που ο μηνυτής ισχυριζόταν ότι του χρωστούσε. Εάν, όμως, κάποιος έχανε μια δίκη βλάβης, ο νόμος τον υποχρέωνε να καταβάλει το διπλάσιο ποσό, στην περίπτωση που η βλάβη ήταν σκοπούμενη, ή το αρχικό ποσό, αν η βλάβη είχε προκληθεί χωρίς πρόθεση.⁴⁴ Επομένως, ο ενάγων που είχε την ικανότητα να πείσει τους δικαστές ότι κάποιος του στερούσε χρήματα εκ προθέσεως, θα επέλεγε με βεβαιότητα να υποβάλει μήνυση για βλάβη.⁴⁵

Ο Απολλόδωρος παρουσιάζει την παράλειψη εξόφλησης δανείου με όρους κλοπής: το ρήμα «*αποστερεῖν*», που είναι συνώνυμο του «*κλέπτειν*», χρησιμοποιείται συχνά από τους ρήτορες στην περίπτωση δικών επ' αφορμή ανεξόφλητων δανείων.⁴⁶ Ο Απολλόδωρος στο λόγο του δεν κάνει καμία νύξη ούτε για επιβολή τόκου στα δάνεια που χορήγησε ο πατέρας του στον Τιμόθεο, αλλά ούτε και για αίτημα είσπραξης του διπλασίου ποσού, όπως συμβαίνει επί παραδείγματι στο λόγο *Κατά Διονυσόδωρου*. Εφόσον ακριβώς, κατά πάσα πιθανότητα, τα δάνεια που δόθηκαν στον Τιμόθεο ήταν άτοκα, θα συνέφερε με βεβαιότητα τον Απολλόδωρο να επιλέξει τη δίκη βλάβης, ώστε, σε περίπτωση που κερδίσει την υπόθεση, να λάβει το διπλάσιο ποσό από αυτό που δάνεισε ο πατέρας του στον Τιμόθεο και από αυτό που θα λάμβανε στην περίπτωση της απλής δίκης χρέους ή αργυρίου. Ωστόσο, το γεγονός ότι ο λόγος δεν τιτλοφορείται *Κατά Τιμοθέου βλάβης* αλλά *Πρός Τιμόθεον ὑπὲρ χρέως* δεν μας επιτρέπει να συναγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για το ζήτημα αυτό.

Το βέβαιο είναι πως πριν από την παρούσα δίκη είχε προηγηθεί διαιτησία, κατά την οποία ο Απολλόδωρος είχε καλέσει ως μάρτυρα τον Αντιφάνη, που εμπλέκεται στην ιστορία τη σχετική με το δεύτερο δάνειο που έλαβε ο Τιμόθεος (49.14-18). Ο Αντιφάνης, όμως, υποκινούμενος από το στρατηγό, δεν εμφανίστηκε ποτέ για να καταθέσει υπέρ του Απολλόδωρου, γι' αυτό ο ρήτορας ξεκίνησε έπειτα μια ιδιωτική δίκη βλάβης εναντίον του. Επειδή, λοιπόν, ο ίδιος δεν κατάφερε να προσκομίσει τη μαρτυρία ενός προσώπου, η απόφαση του διαιτητή υπήρξε ευνοϊκή για τον Τιμόθεο. Κατά τη διάρκεια της διαιτησίας, ο Τιμόθεος είχε ζητήσει από τον Απολλόδωρο

⁴⁴ Βλ. Δημ. 21.43.

⁴⁵ Βλ. αναλυτικά MacDowell 2015: 233.

⁴⁶ Το ρήμα *ἀποστερέω-ῶ* χρησιμοποιείται αρκετές φορές από τον Απολλόδωρο σε όλο το λόγο του: 49.2, 4, 21, 42, 45, 54, 68. Για τη χρήση του ρήματος βλ. αναλυτικά Cohen 1983: 22 κ.εε. Το ίδιο ρήμα σε συμφραζόμενα σχετικά με τη διαχείριση των δανείων εμφανίζεται και στον Αριστοφάνη, βλ. π.χ. *Νεφ.* 1072, 1464· *Ἐκκλ.* 449.

αντίγραφα από τα βιβλία («γράμματα») της τράπεζας, στα οποία είχαν καταχωρισθεί οι λεπτομέρειες κάθε δανείου (49.43). Οι γραπτές αυτές καταχωρίσεις χρησιμοποιήθηκαν έπειτα μπροστά στο διαιτητή ως αποδεικτικά στοιχεία, ενώ την ίδια λειτουργία υποθέτουμε ότι θα είχαν και στη μετέπειτα δίκη. Αν η διαδικασία της διαιτησίας έγινε με δημόσιο διαιτητή, ο Απολλόδωρος θα πρέπει να άσκησε έφεση για ακύρωση της διαιτησίας, εφόσον δεν ήταν ικανοποιημένος με την απόφαση. Στην περίπτωση αυτή, οι καταθέσεις των μαρτύρων και τα άλλα στοιχεία που προσκομίζονταν στη διαιτησία σφραγίζονταν μέχρι την ημέρα της δίκης κι έτσι ούτε ο κατηγορος ούτε ο κατηγορούμενος είχαν τη δυνατότητα να αλλάξουν τα έγγραφα ή να προσθέσουν κάποιο καινούργιο στοιχείο.⁴⁷ Βέβαια, ο Απολλόδωρος στο λόγο του αναφέρει πως προτίθεται να καλέσει ως μάρτυρα τον Αντιφάνη, ο οποίος είχε παραλείψει να εμφανιστεί την καθορισμένη για την έκδοση της απόφασης του διαιτητή ημέρα (49.18). Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα κατά πόσο αυτό ήταν νόμιμο, όμως εν τέλει τίθεται υπό αμφισβήτηση η ίδια η ύπαρξη της εν λόγω μαρτυρικής κατάθεσης, διότι δεν γίνεται καμία περαιτέρω αναφορά στο πρόσωπο του Αντιφάνη στο τμήμα των πίστεων όπου παρέχονται οι υπόλοιπες μαρτυρίες.

2. Χρονολόγηση της δίκης

Η χρονολόγηση του λόγου και της δίκης, στην οποία αυτός εκφωνήθηκε, έχει αποτελέσει επίμαχο ζήτημα για τους μελετητές που συζητούν το συγκεκριμένο κείμενο. Η πρώτη απόπειρα χρονολόγησης ανάγεται στον Rehdantz,⁴⁸ τη θέση του οποίου γρήγορα αντικρούει ο Schaefer,⁴⁹ προτείνοντας την «παραδοσιακή» μέχρι σήμερα χρονολογία του 362/1 π.Χ., που ακολουθεί η πλειοψηφία των μελετητών (με μικρή απόκλιση της Scafuro που εναλλακτικά θεωρεί πιθανότερη την εκδοχή του

---

⁴⁷ Βλ. MacDowell 2015: 325.

⁴⁸ Η πρόταση του M. Rehdantz 1845 στη διατριβή του *Vitae Chabriae, Iphicratis, Timothei Atheniensium*, Berlin (όπως παρατίθεται στον Harris 1988: 44), τοποθετεί την εκφώνηση του λόγου στο χρονικό διάστημα ανάμεσα στο 360 και 356 π.Χ. Μια τόσο ύστερη χρονολόγηση επιχείρησε έπειτα μόνο ο Α. Φλώρος 1960, ο οποίος προσπάθησε να συνδέσει το λόγο με τη καταδίκη του Τιμόθεου από τον Χάρη το 358 π.Χ. Μια τέτοιου είδους χρονολόγηση, όμως, φαίνεται απίθανη, λόγω της επιδείνωσης των σχέσεων Απολλόδωρου και Φορμίωνα (και εφόσον ο τελευταίος εμφανίζεται ως μάρτυρας στη δίκη εναντίον του Τιμόθεου, η σχέση του με τον Απολλόδωρο πρέπει ακόμη να είναι καλή).

⁴⁹ Βλ. Schaefer 1858: 140-143.

363/2).⁵⁰ Στη χρονολόγηση αυτή αντιτίθεται πρώτος ο Klee,⁵¹ ο οποίος, στηριζόμενος σε κειμενικές ενδείξεις, τοποθετεί τη δικανική διαμάχη νωρίτερα στο 368/7 π.Χ. Με γνώμονα την επιφυλακτική στάση του Klee, αρκετά χρόνια αργότερα ο Harris⁵² επιδιώκει να επαναπροσδιορίσει την παραδοσιακή χρονολόγηση του λόγου, αναπτύσσοντας τα επιχειρήματά του για δύο πιθανά έτη: 369/8 και 367/6 π.Χ.⁵³

Η εκδοχή της αρκετά ύστερης χρονολόγησης του λόγου στο διάστημα 360-356 π.Χ. απορρίπτεται από την πλειοψηφία των μελετητών ως αδύνατη και αβάσιμη, διότι δε λαμβάνει υπόψη γεγονότα και συγκυρίες της εν λόγω χρονικής περιόδου, όπως επι παραδείγματι τη διετή απουσία του Απολλόδωρου από την Αθήνα και τη διάρρηξη των σχέσεων μεταξύ εκείνου και του Φορμίωνα, που εμφανίζεται ως μάρτυρας στη δίκη.⁵⁴ Οι δύο επικρατέστερες χρονολογίες (η «παραδοσιακή» του 362 και η πρωιμότερη του 368 π.Χ.) στηρίζονται σε τεκμήρια τόσο κειμενικά όσο και ιστορικά, τα οποία, όμως, συνδυάζονται και ερμηνεύονται με διαφορετικό σε κάθε περίπτωση τρόπο από τους υποστηρικτές καθεμιάς εκδοχής.

Από τη μία πλευρά, η πρόταση του Schaefer, την οποία ενστερνίζονται οι περισσότεροι μελετητές, θέτει σαν *terminus post quem* για τη χρονολόγηση της δίκης το διάστημα από το 364 μέχρι το 362 π.Χ. κατά το οποίο ενηλικιώθηκε ο Πασικλής, ο μικρός αδερφός του Απολλόδωρου, ο οποίος εμφανίζεται στο λόγο να καταθέτει ως μάρτυρας.⁵⁵ Η υπόθεση αυτή καθορίζεται αποκλειστικά από το αξίωμα ότι ένας ανήλικος δεν μπορούσε να παράσχει μαρτυρική κατάθεση στο δικαστήριο. Επιπλέον, το 365 π.Χ. ο Τιμόθεος αποχώρησε από την Αθήνα για να συμμετάσχει σε πολεμική εκστρατεία, οπότε φαίνεται αδύνατο να πρόλαβε να επιστρέψει πριν από το 362 π.Χ. Σαν *terminus ante quem* τίθεται πάλι το 362 π.Χ., εφόσον προς τα τέλη του ίδιου έτους και για τα επόμενα δύο χρόνια ο Απολλόδωρος απουσιάζει από την Αθήνα λόγω της ανάληψης τριηραρχίας, ενώ μια ύστερη χρονολογία δεν θα ήταν συμβατή με την εμφάνιση του Φορμίωνα ως μάρτυρα υπέρ του Απολλόδωρου, λόγω της

---

⁵⁰ Βλ. Blass 1887-98: 522-523· Kirchner 1901-3 #13700 (Timotheus)· Murray 1939: 375· Gernet 1959: 11· Davies 1971: 250-251, 429, 510· Kallet 1983: 239-240· Trevett 1991: 21-27· Trevett 1992: 35-36· Scafuro 2011: 359-361.

⁵¹ Βλ. Klee 1925: 1327.

⁵² Βλ. Harris 1988: 44-52. Το άρθρο αυτό περιλαμβάνεται επίσης και στο βιβλίο του ίδιου *Democracy and the Rule of Law in Classical Athens: Essays on Law, Society and Politics*. Cambridge 2006: 355-364.

⁵³ Με τον Harris τείνει να συμφωνήσει επιφυλακτικά ο MacDowell 2009: 106.

⁵⁴ Βλ. παραπάνω σημ. 48. Πρβ. Trevett 1991: 21 σημ. 1.

⁵⁵ Για την ενηλικίωση του Πασικλή βλ. Trevett 1992: 38.

όξυνσης των σχέσεων μεταξύ των δύο και τη συνακόλουθη δικαστική τους διαμάχη. Έτσι, καταλήγουμε στο 362 π.Χ. ως πιθανό έτος εκδίκασης της υπόθεσης.⁵⁶

Ο επαναπροσδιορισμός της χρονολόγησης του λόγου θέτει ως βασική προϋπόθεση την αποδοχή της πρότασης ότι ένας ανήλικος μπορούσε να καταθέσει στο δικαστήριο. Ο Harris υποστηρίζει πως, παρόλο που δεν υπάρχουν μαρτυρίες που να βεβαιώνουν ότι οι καταθέσεις των ανηλικών επιτρέπονταν από το νόμο, ωστόσο δεν υπάρχει και κανένα στοιχείο που να αποδεικνύει ότι απαγορεύονταν.⁵⁷ Εξαιρουμένου του ζητήματος της ενηλικίωσης του Πασικλή, η εκδοχή της πρώιμης χρονολόγησης του 369 π.Χ. φαίνεται να υποστηρίζεται περισσότερο από τα στοιχεία του ίδιου του λόγου και τις κειμενικές ενδείξεις. Αρχικά, θα ήταν αναμενόμενο ο Απολλόδωρος να ξεκινήσει τις δικαστικές διώξεις εναντίον των οφειλετών αμέσως μετά το θάνατο του πατέρα του και όχι να αφήσει να παρέλθει διάστημα δέκα ετών από τη στιγμή που χορηγήθηκαν τα δάνεια. Έπειτα, ο χαρακτηρισμός της δεύτερης αποτυχημένης εκστρατείας του Τιμόθεου ως «*ύστερου έκπλου*»⁵⁸ θα δημιουργούσε ίσως πρόβλημα αν ακουγόταν στα τέλη της δεκαετίας του 360 π.Χ., λαμβάνοντας κανείς υπόψη το γεγονός ότι θα είχε προηγηθεί ακόμη μία εκστρατεία το 365 π.Χ. Ωστόσο, ελλείψει επαρκών στοιχείων που να στηρίζουν αυτή τη ρηξικέλευθη ερμηνεία του Harris, είναι αδύνατο να αποδεχτούμε με βεβαιότητα τη δική του πρόταση χρονολόγησης. Εξάλλου, ο Δημοσθένης μας πληροφορεί ότι στις αρχές του 360 οι δίκες αναβλήθηκαν λόγω των πολεμικών επιχειρήσεων.⁵⁹ Συνεπώς, αν και η εκδοχή της πρώιμης χρονολόγησης της δίκης θα φάνταζε ιδανική, δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία για να υποστηριχθεί, όπως επίσης δεν υπάρχουν στοιχεία ικανά, ώστε να απορριφθεί η παραδοσιακή χρονολόγηση του λόγου.

Παρόλο που δεν μπορεί να αποδειχθεί με βεβαιότητα κάποια από τις εκδοχές που έχουν προταθεί, προσωπικά τείνω να συμφωνήσω με την παραδοσιακή χρονολόγηση του λόγου το 362 π.Χ. Τα επιχειρήματα που προσκομίζονται από τους

⁵⁶ Βλ. αναλυτικότερα Schaefer 1858: 140-143 και Trevett 1991: 22. Η Scafuro 2011: 360-361, παραθέτει δύο επιπρόσθετα δεδομένα που ενισχύουν την υπόθεση ότι ο Τιμόθεος βρισκόταν στην Αθήνα κατά το έτος 373/2 π.Χ.

⁵⁷ Ο ίδιος μάλιστα βρίσκει ένα απόσπασμα, το οποίο ερμηνεύει ως έμμεσο υπαινιγμό για τη νομιμότητα της εμφάνισης των παιδιών και των γυναικών ως μαρτύρων στο δικαστήριο, ενώ παράλληλα προσθέτει για ενίσχυση της θέσης του το γεγονός ότι οι ομιλητές είχαν μαζί τους πολλές φορές στα δικαστήρια τις γυναίκες και τα παιδιά τους προκειμένου να προκαλέσουν αισθήματα συμπόνιας και να κερδίσουν την εύνοια των δικαστών, βλ. Harris (1988), 46. Βέβαια, αυτό είναι εντελώς διαφορετικό, εφόσον δεν πρόκειται για κατάθεση αλλά για επιχειρήση συναισθηματικής φόρτισης των δικαστών· γενικά το *argumentum ex silentio* του Harris δεν φαίνεται αρκετά πειστικό. Πρβ. Trevett 1991: 22-23.

⁵⁸ Βλ. 49.6, 8.

⁵⁹ Βλ. Δημ. 45.4.

υποστηρικτές αυτής της θέσης αφενός είναι συμβατά με την ταυτόχρονη παρουσία των αντιδίκων Απολλόδωρου και Τιμόθεου στην Αθήνα κατά το εν λόγω έτος και αφετέρου δεν αντιβαίνουν σε καμιά νομική διαδικασία του αθηναϊκού δικαίου.

3. Ο Απολλόδωρος ως κατηγορος

Ο Τιμόθεος οδηγείται σε δίκη με το κατηγορητήριο της μη εξόφλησης χρέους στον τραπεζίτη Πασίωνα, ο οποίος όμως δε βρίσκεται πλέον εν ζωή. Για το λόγο αυτό, εμφανίζεται ως κατηγορος ο Απολλόδωρος, ο οποίος γνωρίζουμε πως, μετά το θάνατο του πατέρα του το 370/69 π.Χ., ξεκινά μια σειρά νομικών διαδικασιών προκειμένου να ανακτήσει τα οφειλόμενα στην τράπεζα χρήματα.⁶⁰ Το πρόβλημα που ανακύπτει αφορά στη δικαιοδοσία του Απολλόδωρου να εγείρει με δική του πρωτοβουλία τη δίκη εναντίον του Τιμόθεου και να παρουσιαστεί ο ίδιος στο δικαστήριο ως κατηγορος, δεδομένου ότι η τράπεζα κληρονομήθηκε εξ ολοκλήρου από τον αδερφό του Πασικλή, ενώ εκείνος δεν φαίνεται να έχει κάποιο έννομο συμφέρον.

Τα δεδομένα σχετικά με τη διαθήκη του Πασίωνα και τον τρόπο με τον οποίο μοιράστηκε η κληρονομιά στους δύο γιους του έχουν ως εξής: μετά το θάνατο του πατέρα τους και μέχρι το 367 π.Χ., ο Απολλόδωρος και ο Πασικλής λάμβαναν από κοινού και ισότιμα τα έσοδα από την περιουσία του Πασίωνα, ενώ τα χρήματα από την εκμίσθωση της τράπεζας και του εργαστηρίου κατασκευής ασπίδων συνέχισαν να διανέμονται εξίσου μέχρι την ενηλικίωση του Πασικλή το 362 π.Χ. Έκτοτε η τράπεζα κληροδοτήθηκε οριστικά στον Πασικλή και το εργαστήριο στον Απολλόδωρο.⁶¹

Ο Απολλόδωρος στο λόγο που εκφωνεί στη δικανική διαμάχη με τον Τιμόθεο ισχυρίζεται πως δικαιούται μερίδιο στα χρήματα που χρωστούσε ο Τιμόθεος στον πατέρα του και που τώρα στερεί από τον οίκο του (*γίνεται ἐμὸν τὸ μέρος*, 49.43).⁶² Αν δεχτεί κανείς την πρωιμότερη χρονολόγηση της δίκης (στις αρχές της δεκαετίας του 360 π.Χ.), η εξήγηση καθίσταται εύκολη: εφόσον ο Πασικλής, στον οποίο θα κληροδοτούνταν η τράπεζα, είναι ανήλικος, καλείται εύλογα να αναλάβει τη δικαστική δίωξη ο Απολλόδωρος ως μεγαλύτερος αδερφός και προστάτης του οίκου

⁶⁰ Βλ. Δημ. 36.20, 41.

⁶¹ Βλ. Δημ. 36.8, 37.

⁶² Πρβ. όμως 49.2: *τὸ δοθὲν ἀποστερεῖ με*, όπου δε γίνεται καμία αναφορά στον αδερφό του, γεγονός που μπορεί να συνιστά απλώς παράλειψη του ομιλητή.

του. Και καθώς, μάλιστα, τα δύο αδέρφια συνέχιζαν μέχρι το 367 π.Χ. να λαμβάνουν ισότιμο μερίδιο από την περιουσία του πατέρα τους, αυτό συνεπάγεται ότι και τα χρέη που έπρεπε να εξοφληθούν από τους οφειλέτες της τράπεζας θα μοιράζονταν επίσης εξίσου.⁶³

Στην περίπτωση τώρα της αποδοχής της «παραδοσιακής» χρονολόγησης του 362 π.Χ., το δικαίωμα του Απολλόδωρου να αναλάβει τη δικαστική δίωξη εναντίον του Τιμόθεου και να παραλάβει το μερίδιό του από την εξόφληση των δανείων απορρέει από την ιδιότητά του ως γιου και κληρονόμου του Πασίωνα, ανεξάρτητα από τη σύνδεσή του ή μη με τη συνέχιση της τράπεζας. Ο Finley επισημαίνει πως «ο Απολλόδωρος είχε το δικαίωμα να οδηγήσει τον Τιμόθεο στο δικαστήριο, γιατί ο εμπορικός οίκος και το ιδιωτικό νοικοκυριό του Πασίωνα ήταν ένα και το αυτό».⁶⁴ Δεν υπήρχε δηλαδή καμία διάκριση από νομικής ή πρακτικής απόψεως μεταξύ της τραπεζικής περιουσίας και του προσωπικού πλούτου του τραπεζίτη. Αλλά ακόμη και να υπήρχε, αυτό δεν αποκλείει την πιθανότητα ο Απολλόδωρος να δικαιούται μερίδιο από τα ποσά που οφείλονταν στον Πασίωνα. Το γεγονός ότι ο Πασικλής κληρονόμησε την τράπεζα και τις καταθέσεις που υπήρχαν σε αυτή δεν συνεπάγεται απαραίτητα ότι κληρονόμησε και τις οφειλές των δανείων κατ' αποκλειστικότητα. Είτε, λοιπόν, τα χρήματα που δόθηκαν στον Τιμόθεο αντλήθηκαν από τις καταθέσεις της τράπεζας είτε από τον προσωπικό λογαριασμό του Πασίωνα- αν υπήρχε διάκριση μεταξύ των δύο-, εξακολουθεί να ευσταθεί η υπόθεση ότι και οι δύο γιοι του Πασίωνα θα δικαιούνταν ισόποσο μερίδιο από τους οφειλέτες, ως τμήμα της προσωπικής περιουσίας του τραπεζίτη και όχι ως προϊόν εσόδων ενός συγκεκριμένου περιουσιακού στοιχείου, δηλαδή της τράπεζας.⁶⁵ Η Scafuro προσθέτει το επιπλέον στοιχείο ότι, εξαιτίας του νεαρού της ηλικίας του Πασικλή αφενός, και αφετέρου της μεγαλύτερης εμπειρίας του Απολλόδωρου στα δικαστήρια και στη ρητορική τέχνη, θα πρέπει να υπήρξε κάποια συμφωνία μεταξύ των δύο αδελφών, ώστε ο Απολλόδωρος να αναλαμβάνει τις δικανικές διαμάχες που αφορούν στην περιουσία

---

⁶³ Ο συνήγορος του Φορμίωνα, βέβαια, στον 36^ο λόγο του Δημοσθένη σχολιάζει πως ο Απολλόδωρος έχει λάβει παραπάνω από το μισό των χρεών που εξοφλήθηκαν, αδικώντας τον αδερφό του: *ούτος γάρ εκ μὲν τῶν χρεῶν ὁμοῦ τάλαντ' εἴκοσιν εἰσέπρακται ἐκ τῶν γραμμῶν ὧν ὁ πατήρ κατέλιπεν, καὶ τούτων ἔχει πλέον ἢ τὰ ἡμίσεια (πολλῶν γὰρ τὰ μέρη τὸν ἀδελφὸν ἀποστερεῖ)*, 36.36.

⁶⁴ Βλ. Finley 1988: 142 και Finley 1953: 259.

⁶⁵ Πρβ. Trevett 1991: 26-27. Ο Harris 1988: 49, αντιτίθεται στην άποψη αυτή, υποστηρίζοντας πως, εφόσον ο Πασικλής κληρονόμησε την τράπεζα, κληρονόμησε συνακόλουθα και το δικαίωμα επί των χρεών που πρέπει να αποπληρωθούν σε αυτή. Για να ενισχύσει τη θέση του, μάλιστα, απορρίπτει τον ισχυρισμό του Απολλόδωρου στο 49.43 *«γίγνεται ἐμὸν τὸ μέρος»* ως ψεύδος.

του οίκου τους, αλλά και να λαμβάνει ενδεχομένως μεγαλύτερο ποσοστό από τα κέρδη.⁶⁶

4. Ιδιωτική ή πολιτική σκοπιμότητα της δίωξης;

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της εν λόγω δικανικής διαμάχης έγκειται στο γεγονός ότι ένας ιδιώτης (ο Απολλόδωρος) κατηγορεί ένα δημόσιο πρόσωπο (τον στρατηγό Τιμόθεο) με μια αιτιολογία ιδιωτικής φύσεως (το υφιστάμενο χρέος προς την οικογένειά του). Ωστόσο, στο λόγο του ο Απολλόδωρος, όπως θα ερευνήσουμε λεπτομερώς στη συνέχεια, επιστρατεύει αρκετά στοιχεία της δημόσιας εικόνας του αντιδίκου του, παρότι αυτά δε συνδέονται άμεσα με την υπόθεση. Το ζήτημα που τίθεται είναι αν ο κατηγορος εγείρει τη συγκεκριμένη δίωξη στο πλαίσιο της αμιγώς ιδιωτικής σχέσης του με τον Τιμόθεο ή αν επιδιώκει μέσα από την ιδιωτική αυτή δικαστική διαμάχη να βλάψει πολιτικά τον αντίδικό του.

Ο Trevett θεωρεί πως δεν υπάρχει πολιτικό κίνητρο πίσω από την υπόθεση, διότι ο ενάγων δεν επιδιώκει τόσο να διασύρει τον Τιμόθεο.⁶⁷ Αντίθετα, ο Hesk ισχυρίζεται πως ο Απολλόδωρος προσπαθεί όντως να διαβάλει τον Τιμόθεο και να θέσει σε κίνδυνο το δημόσιο προφίλ του, μέσα από την αναφορά στις επιορκίες του στρατηγού και στο νόμο περί εξαπάτησης του λαού (49.67).⁶⁸ Η διερεύνηση του ζητήματος προϋποθέτει την εξέταση της πολιτικής τοποθέτησης του Απολλόδωρου και της οικογένειάς του, από τη μία, και της σχέσης του με τον Τιμόθεο από την άλλη.

Στο λόγο *Παραγραφή υπέρ Φορμίωνα*, ο ομιλητής κάνει νύξη στην πρακτική του Απολλόδωρου να ασκεί διώξεις όχι μόνο ιδιωτικές αλλά και εναντίον πολιτικών προσώπων: *καὶ τίς οὐκ οἶδεν ὅσα πράγματα πράττων οὐ πέπαυσαι, οὐ μόνον δίκας ἰδίας διώκων οὐκ ἐλάττους ταυτησί, ἀλλὰ δημοσίᾳ συκοφαντῶν καὶ κρίνων τίνας οὐ; οὐχὶ Τιμομάχου κατηγορεῖς; οὐχὶ Καλλίππου τοῦ νῦν ὄντος ἐν Σικελίᾳ; οὐ πάλιν Μένωνος; οὐκ Αὐτοκλέους; οὐ Τιμοθέου; οὐκ ἄλλων πολλῶν;* (Δημ. 36.53). Ανάμεσα στις δημόσιες κατηγορίες και συκοφαντίες τοποθετεί και τη δίκη του Τιμόθεου, αν και θα διαπιστώσουμε πως δεν συνδέεται άμεσα με τις προηγούμενες. Τα ονόματα

⁶⁶ Έτσι θα εξηγούνταν το σχόλιο του συνηγόρου του Φορμίωνα. Βλ. παραπάνω σημ. 63 και Scafuro 2011: 362-363.

⁶⁷ Βλ. Trevett 1992: 127-8.

⁶⁸ Βλ. Hesk 2001: 58 σημ. 119. Η αναφορά στο νόμο αυτό και η σκοπιμότητά της θα συζητηθούν εκτενέστερα στο επόμενο κεφάλαιο, στο τμήμα των πίστσεων.

των υπολοίπων τεσσάρων στρατηγών σχετίζονται με την επιχείρηση του 362-360 π.Χ. στο βόρειο Αιγαίο, κατά την οποία ο Απολλόδωρος είχε διατελέσει τριήραρχος, οπότε οι κατηγορίες εναντίον τους ενέχουν βέβαιη πολιτική σκοπιμότητα.⁶⁹ Η δίκη εναντίον του Τιμόθεου, όμως, αφορμάται από την ιδιωτική αιτιολογία του χρέους, ενώ παράλληλα προηγείται της επιχείρησης του 362 π.Χ.: συνεπώς, η σύνδεση με τις τέσσερις περιπτώσεις συκοφαντίας καθίσταται αρκετά δυσχερής.⁷⁰

Έπειτα, το αν ο Απολλόδωρος έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση για κάποιο από τα επιφανή πολιτικά πρόσωπα της εποχής του είναι επίσης δύσκολο να συναχθεί με βεβαιότητα. Ο Trevett θεωρεί πως ο Απολλόδωρος δεν υπήρξε διακηρυγμένος υποστηρικτής καμιάς από τις τρεις επικρατούσες παρατάξεις- ηγετικά μέλη των οποίων ήταν ο Τιμόθεος, ο Καλλίστρατος και ο Αριστοφών αντίστοιχα- και πως οι διώξεις εναντίον των παραπάνω πολιτικών προσώπων δεν μπορούν να ιδωθούν ως εκδηλώσεις σύγκρουσης με κάποια από τις παρατάξεις: αντίθετα, προτείνει αυτές να εξηγηθούν με γνώμονα την προσωπική επιδίωξη του ρήτορα να αναδειχθεί στην πολιτική σκηνή της Αθήνας.⁷¹ Δεδομένης, λοιπόν, της αγωνιώδους προσπάθειας του Απολλόδωρου ως νεόκοπου πολίτη να αποτινάξει το στίγμα της δουλικής καταγωγής του πατέρα του, μοιάζει λογικό να επιδιώκει να εμφανισθεί ως πιο Αθηναίος από τους Αθηναίους.⁷²

Αν εξετάσουμε, τώρα, τις κειμενικές ενδείξεις στον 49^ο λόγο, μπορούμε να συναγάγουμε σε πρώτο στάδιο ορισμένα συμπεράσματα για τη σχέση του Τιμόθεου με τον Πασίωνα, τον πατέρα του Απολλόδωρου, με τον οποίον έγιναν οι τραπεζικές συναλλαγές. Τα χαρακτηριστικά των τεσσάρων δανείων, που συνήφθησαν χωρίς εγγυήσεις και χωρίς τόκο, υποδεικνύουν πως ανάμεσα στο δανειστή και στο δανειζόμενο υπήρχε μια ιδιαίτερη σχέση. Ο Απολλόδωρος υπονοεί πως ο πατέρας του είχε εμπιστευτεί τον Τιμόθεο λόγω της φήμης του ως δημοσίου προσώπου (49.68) και

⁶⁹ Ο Αυτοκλής, ο Μένων και ο Τιμόμαχος ήταν οι στρατηγοί που ήταν διαδοχικά επικεφαλής του αθηναϊκού στόλου κατά τη διάρκεια της τριηραρχίας του Απολλόδωρου, ενώ ο Κάλλιππος ήταν εκείνος που είχε δώσει εντολή στον Απολλόδωρο να σπεύσει παράνομα να περισυλλέξει τον Καλλίστρατο που ήταν εξόριστος, βλ. [Δημ.] 50.47-49 και αναλυτικά για κάθε περίπτωση Trevett 1992: 131-134.

⁷⁰ Δεν είναι, βέβαια, απίθανο ο ομιλητής του 36^{ου} λόγου του Δημοσθένη να αναφέρεται σε κάποια άλλη δίκη εναντίον του Τιμόθεου που δεν μας είναι γνωστή. Το γεγονός, μάλιστα, ότι παρακάτω ο Απολλόδωρος κατηγορείται πως έδινε προτεραιότητα στις διώξεις με πολιτική σκοπιμότητα και όχι στις ιδιωτικές του υποθέσεις (36.54) φαίνεται ασυμβίβαστο με την ένταξη της δίκης του Τιμόθεου στις περιπτώσεις συκοφαντίας, εφόσον αυτή έχει κατά πάσα πιθανότητα προηγηθεί των υπολοίπων δικαστικών διαμαχών.

⁷¹ Βλ. Trevett 1992: 135-137.

⁷² Βλ. την αφήγηση και τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί ο Απολλόδωρος στον λόγο *Πρὸς Πολυκλέα*. Πρβ. το σχόλιο του αντιδίκου που παρατίθεται από τον Απολλόδωρο στον ίδιο λόγο: 'ἄρτι μῦς πίττης γένεται: ἐβούλετο γὰρ Ἀθηναῖος εἶναι' ([Δημ.] 50.26).

ότι υπήρχε μια σχέση φιλίας μεταξύ τους (49.50), ενώ παράλληλα τονίζει συνεχώς πως η απόφαση του Πασίωνα να χορηγήσει κάθε δάνειο ήταν συνέπεια του οίκτου που του προκαλούσε η απελπιστική οικονομική κατάσταση του στρατηγού.⁷³ Ταυτόχρονα, όμως, ο τραπεζίτης επέλεξε να δημιουργήσει μια σχέση υποχρέωσης με ένα δημόσιο πρόσωπο που διαδραμάτιζε κομβικό ρόλο στο πολιτικό γίνεσθαι της εποχής του. Στο λόγο του Απολλόδωρου καθίσταται εμφανές πως ο Πασίων επεδίωκε την ανταπόδοση χάριτος μαζί με την αποπληρωμή των χρημάτων.⁷⁴ Αυτό δεν συνεπάγεται, ωστόσο, την ύπαρξη κάποιας πολιτικής τοποθέτησης από την πλευρά του τραπεζίτη.

Η αχαριστία που καταλογίζεται στον Τιμόθεο, σε συνδυασμό με την αδυναμία του να τηρεί τις υποσχέσεις και τους όρκους του, αναμφίβολα αποσκοπεί στην υπονόμηση της φήμης του ως πολιτικού προσώπου. Εντούτοις, το γεγονός ότι ο Απολλόδωρος εκθέτει τον Τιμόθεο μπροστά στο αθηναϊκό ακροατήριο, υπενθυμίζοντας και αποκαλύπτοντας στοιχεία της δημόσιας συμπεριφοράς του, δεν υποδεικνύει απαραίτητα μια πολιτικά υποκινούμενη δικαστική δίωξη. Αυτό που φαίνεται ότι επιδιώκει να πετύχει ο ρήτορας είναι η ανάδειξη της αξιοπιστίας και εντιμότητας της δικής του οικογένειας μέσα από τη σύγκριση του Τιμόθεου με τον Πασίωνα. Ο Απολλόδωρος μοιάζει να υπονοεί πως ο πατέρας του ήταν εκείνος που ουσιαστικά νοιάστηκε περισσότερο για το καλό της πόλης, γι' αυτό δάνεισε στο στρατηγό τα χρήματα που χρειαζόταν για τις στρατιωτικές του επιχειρήσεις: όταν εμφανίζεται, δηλαδή, ο Πασίων ως έμμεσος χρηματοδότης των αθηναϊκών πολεμικών δραστηριοτήτων, αναδεικνύεται εμφανέστατα το ενδιαφέρον της οικογένειας του ενάγοντος για την ευημερία της πόλης, ενώ παράλληλα στηλιτεύεται η ανευθυνότητα και αναξιοπιστία του στρατηγού. Θεωρώ, επομένως, πως η εν λόγω δίκη πιθανότατα δεν ενέχει πολιτική σκοπιμότητα, αλλά ο ομιλητής χρησιμοποιεί στοιχεία της δημόσιας δραστηριότητας του αντιδίκου του προκειμένου να ενισχύσει τα επιχειρήματά του, να διαμορφώσει μια συγκεκριμένη εικόνα για το ήθος του Τιμόθεου και να αναδείξει ταυτόχρονα την προσφορά της οικογένειάς του στην πόλη,

⁷³ Βλ. π.χ. 49.17: *ὄρων δὲ ὁ πατήρ ὁ ἐμὸς τό τε μέγεθος τοῦ ἀγῶνος ἠλίκων ἦν τούτῳ, καὶ ὡς ἤπορεῖτο οὗτος, καὶ ἔλεῶν αὐτόν, [...]*.

⁷⁴ Βλ. 49.3: *ἤετο μὲν οὖν, ὧ ἄνδρες δικασταί, ὁ πατήρ, εἰ σωθείη Τιμόθεος τότε ἐξ ἐκείνων τῶν κινδύνων καὶ ἀφίκοιτο οἴκαδε παρὰ βασιλέως, εὐπορωτέρου γενομένου τούτου ἢ ὡς τότε δέκεται, οὐ μόνον τὰ ἑαυτοῦ κομειῖσθαι, ἀλλὰ καὶ ἄλλου εἶ του δέοιτο πρὸς Τιμόθεον πράξει ὑπάρξειν αὐτῷ. Πρβ. 49.27: *ἔφη γάρ, κἂν μὴ τύχη ὧν ἐδεῖτο τοῦ πατρὸς, οὐκ ὀργισθήσεσθαι ὥσπερ ἂν ἄλλος τις ἀποτυχῶν, ἀλλ' ὧν αὐτῷ δεηθέντι ὑπηρετήκεν, τούτων, ἂν ποτε δύνηται, χάριν ἀποδώσειν*. 49.54: *ἀντὶ δὲ τοῦ χάριν ἀποδοῦναι ὧν ἐπιστεύθη καὶ ἔλαβεν παρὰ τοῦ πατρὸς τοῦ ἐμοῦ, οἴεται δεῖν καὶ τὰ ἀρχαῖα, ἂν δύνηται, ἀποστερήσαι.**

στη δημόσια ζωή της οποίας ο ίδιος, καίτοι νεόκοπος πολίτης, φιλοδοξεί να πρωταγωνιστήσει.

5. Πατρότητα του λόγου

Ο λόγος *Πρὸς Τιμόθεον* σώζεται στο corpus του Δημοσθένη, ωστόσο η πατρότητα του λόγου είχε αμφισβητηθεί ήδη από την ύστερη αρχαιότητα. Ο Πλούταρχος αναφέρει πως ο Δημοσθένης «λέγεται» ότι έγραψε για τον Απολλόδωρο τον λόγο εναντίον του Τιμοθέου (Πλούτ. *Δημ.* 15.1). Το γεγονός ότι ο συγγραφέας εισάγει την πληροφορία αυτή εν είδει φήμης και όχι με απόλυτη βεβαιότητα, σε συνδυασμό με τη μαρτυρία του Αρποκρατίωνα, ο οποίος στο λήμμα «κακοτεχνιῶν» αμφισβητεί τη γνησιότητα του λόγου⁷⁵ δημιουργεί αμφιβολίες για την απόδοση του κειμένου στο Δημοσθένη. Οι σύγχρονοι μελετητές τον εντάσσουν με βεβαιότητα στους ψευδεπίγραφους λόγους που μάλιστα φέρουν κοινά υφολογικά στοιχεία μεταξύ τους και αποδίδονται πιθανότατα στον ίδιο τον Απολλόδωρο, από τον οποίο και εκφωνήθηκαν.⁷⁶

Η χρονολόγηση του λόγου, παρόλο που είναι ζήτημα αντιπαράθεσης στη βιβλιογραφία, συνηγορεί επίσης υπέρ της απόδοσης του κειμένου στον Απολλόδωρο. Ο Δημοσθένης, έχοντας γεννηθεί το 384 π.Χ., θα ήταν πολύ νέος για να έχει γράψει το λόγο αυτό, ενώ δεδομένης της πληροφορίας ότι οι πρώτοι λόγοι του ρήτορα ήταν εκείνοι κατά των επιτρόπων του και κατά του Ονήτορα το 362 π.Χ.,⁷⁷ η συγγραφή του λόγου από το Δημοσθένη είναι και πάλι απίθανη, ακόμη κι αν δεχτούμε την ύστερη χρονολόγησή του.⁷⁸

Ο Trevett στη μονογραφία του για τον Απολλόδωρο εξετάζει λεπτομερώς τα γλωσσικά και υφολογικά στοιχεία που είναι κοινά στους λόγους που εκφωνήθηκαν από το ρήτορα και τους διαφοροποιούν από τους γνήσιους λόγους του Δημοσθένη.

---

⁷⁵ Αρποκρ. s.v. κακοτεχνιῶν: δίκης ὄνομα, ἣν οἱ ἐλόντες τινὰ ψευδομαρτυριῶν κατὰ τοῦ παρασχομένου αὐτὸν ἐδίδοσαν· Δημοσθένης ἐν τῷ κατὰ Τιμοθέου τίσεως, εἰ γνήσιος, καὶ ἐν τῷ κατ' Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου. Αναφορά στο λόγο *Πρὸς Τιμόθεον* κάνει επίσης ο Αθήναιος (11.486c-d), ωστόσο δε σχολιάζει την πατρότητα ή γνησιότητά του.

⁷⁶ Υπάρχουν 7 λόγοι συνολικά στο corpus του Δημοσθένη που εκφωνήθηκαν από τον Απολλόδωρο (45, 46, 49, 50, 52, 53, 59). Η κρατούσα άποψη στη βιβλιογραφία είναι ότι όλοι εκτός του 45^{ου} λόγου είναι γραμμένοι από το ίδιο χέρι, που φαίνεται να είναι εκείνο του Απολλόδωρου, βλ. ενδεικτικά Trevett 1992: 50-51· Gernet 1954-60: iii. 12-13· Pearson 1966: 347.

⁷⁷ Πλούτ. *Δημ.* 6.2.

⁷⁸ Βλ. Trevett 1992: 51.

Τα κριτήρια που χρησιμοποιεί στις στατιστικές αναλύσεις είναι η έκταση των προτάσεων, η συχνότητα των αντωνυμιών «οὗτος» και «αὐτός», η χρήση οριστικού άρθρου πριν από τα κύρια ονόματα και η παρουσία της χασμωδίας. Το συμπέρασμα που εξάγεται από μια τέτοιου είδους έρευνα είναι ότι οι έξι λόγοι του Απολλόδωρου ([Δημ.] 46, 49, 50, 52, 53, 59) εμφανίζουν σε σχέση με τους υπόλοιπους λόγους στο corpus του Δημοσθένη μεγαλύτερες σε έκταση προτάσεις, περισσότερες αντωνυμίες, συχνότερη χρήση του άρθρου και μικρότερη μέριμνα στην αποφυγή της χασμωδίας.⁷⁹

Τα αποτελέσματα της υφολογικής ανάλυσης στον 49^ο λόγο είναι συμβατά με τα αντίστοιχα των λόγων που αποδίδονται στον Απολλόδωρο. Συγκεκριμένα, ο λόγος *Πρὸς Τιμόθεον* συνίσταται από 152 προτάσεις συνολικά, η έκταση των οποίων είναι αρκετά μεγάλη. Αυτό που προκαλεί εξαιρετική εντύπωση και δεν αφήνεται ασχολίαστο από τους μελετητές είναι η «περίοδος-τέρας» των §§ 9-14.⁸⁰ Οι αντωνυμίες «οὗτος» και «αὐτός» είναι επίσης αρκετά συχνές (σε ποσοστό 3.17%), ενώ συχνή είναι και η χρήση του οριστικού άρθρου πριν από τα κύρια ονόματα. Το παρόν κείμενο, τέλος, παρουσιάζει ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά χασμωδίας μέσα στο σύνολο των λόγων που περιέχει το corpus του Δημοσθένη.⁸¹

Η υφολογική ανάλυση του λόγου, συνεπώς, ενισχύει την άποψη πως το κείμενο δεν ανήκει στο Δημοσθένη, αλλά κατά πάσα πιθανότητα γράφτηκε από τον Απολλόδωρο, όπως και οι υπόλοιποι λόγοι που εκφωνήθηκαν από αυτόν (με εξαίρεση τον 45^ο). Ο MacDowell αναφέρει χαρακτηριστικά για το λόγο *Πρὸς Τιμόθεον* πως, «δεδομένων των εξαιρετικά μακροσκελών προτάσεων που είναι συχνά ασυνάρτητες και φλύαρες, είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς πως ο Δημοσθένης θα μπορούσε να έχει παρουσιάσει ένα τόσο κακογραμμένο κείμενο».⁸²

---

⁷⁹ Βλ. Trevett 1992: 61-69. Εκείνος που πρώτος μελέτησε την ύπαρξη χασμωδίας στους λόγους των ρητόρων ήταν ο G. E. Benseler. 1841. *De hiatu in oratoribus atticis et historicis graecis*. Freiburg, τα συμπεράσματα του οποίου αξιοποιεί και ο Trevett.

⁸⁰ Βλ. Trevett 1992: 107: “mammoth sentence”.

⁸¹ Βλ. αναλυτικά Trevett 1992: 61-69, όπου παρατίθενται οι πίνακες με τα αποτελέσματα των μετρήσεων.

⁸² Βλ. MacDowell 2009: 105. Ο μελετητής για να ενισχύσει τον ισχυρισμό του αυτό φέρνει ως παράδειγμα την περίοδο των παραγράφων 9-14 που αναφέρθηκε παραπάνω, ενώ προτείνει και την πιθανότητα ο λόγος να είναι μια πρώτη πρόχειρη καταγραφή των βασικών σημείων και των επιχειρημάτων που θα χρησιμοποιούνταν στο δικαστήριο και όχι η τελική μορφή του κειμένου που εκφωνήθηκε.

Α. Η ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

Ο λόγος *Πρὸς Τιμόθεον ὑπὲρ χρέως* ακολουθεῖ πιστὰ την τυπικὴ δομὴ ενός δικανικοῦ λόγου, που ἦταν αποδεκτὴ ἀπὸ τους ρήτορες του 4^{ου} αἰ. π.Χ. Ἡ τετραμερὴς δομὴ εἶναι εμφανὴς καὶ βρῖσκεται σε συμφωνία με τὴ ρητορικὴ θεωρία.⁸³ Το προοίμιο (§§1-5), που ἀποβλέπει στὴν κατοχύρωση του ἐνδιαφέροντος καὶ τῆς καλῆς πίστης του ἀκροατηρίου, ἀκολουθεῖται ἀπὸ μιὰ μακροσκελὴ καὶ λεπτομερὴ ἀφήγηση (§§6-33), στὴν ὁποία ἀναλύονται με χρονολογικὴ σειρὰ τὰ τέσσερα δάνεια που χορήγησε ὁ Πασίων στὸν Τιμόθεο. Ἐπετα ἡ ἀπόδειξη (§§34-67), ὅπου ὁ κατήγορος παρέχει λογικὰ επιχειρήματα γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴ θέση του, ἐνὼ παράλληλα ἐπιδιώκει νὰ ἀντικρούσει τὶς πιθανὲς ἐνστάσεις που ἐπρόκειτο ὁ ἐναγόμενος νὰ ἐγείρει στὸ λόγο του γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι δὲν ἔλαβε ὁ ἴδιος τὰ δάνεια καὶ, ἐπομένως, δὲν εἶναι αὐτὸς που πρέπει νὰ κατηγορηθεῖ ὡς οφειλέτης. Ὁ λόγος κλείνει με τὸ σύντομο ἐπίλογο (§§68-69) που δίνει τὴν ευκαιρία στὸν ομιλητὴ νὰ συγκεφαλαιώσῃ τὰ μέσα πειθούς που χρησιμοποίησε καὶ νὰ κερδίσει τὴν εὐνοία των δικαστῶν, μέσα ἀπὸ μιὰ συνακόλουθη συναισθηματικὴ ἐκκλιση.

1. Προοίμιο:

Σκοπὸς του προοιμίου ενός δικανικοῦ λόγου εἶναι νὰ παράσχει τὶς ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ἐκδικαζόμενη ὑπόθεση πληροφορίες, ἐπιτρέποντας στὸν ομιλητὴ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀδιάσπαστη προσοχὴ του ἀκροατηρίου καὶ τὴ συνακόλουθη ἀπόκτηση τῆς εὐνοίας του. Ὁ Απολλόδωρος στὸ προοίμιο του λόγου του, ἀφοῦ προσδιορίζει τὸ ρόλο του ὡς ἐνάγοντος, τὸ ὄνομα του ἐναγομένου καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς κατηγορίας, επιχειρεῖ νὰ διαλύσει τὴν ἐνδεχόμενη καχυποψία των δικαστῶν γιὰ τὴν ἀπόφασή του νὰ προσφύγει στὸ δικαστήριον πρὸς διεκδίκηση των χρημάτων που οφείλει ὁ Τιμόθεος στὸν πατέρα του: *μηδενὶ ὑμῶν ἄπιστον γενέσθω, ὧ ἄνδρες δικασταί, εἰ Τιμόθεος ὀφείλων ἀργύριον τῷ πατρὶ τῷ ἐμῷ φεύγει νῦν ὑπ' ἑμοῦ ταύτην τὴν δίκην* (49.1). Ὁ φόβος του Απολλόδωρου φαίνεται πὼς ἀφορμάται ἀπὸ τὸ γεγονὸς

⁸³ Ἡ διαίρεση ενός ρητορικοῦ λόγου σε τέσσερα μέρη (*προοίμιον, διήγησις, πίστις, ἐπίλογος*) παγιώθηκε καὶ καθιερώθηκε (σε θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ ἐπίπεδο) ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη καὶ τὴ σχολή του, σύμφωνα με τὸν Διονύσιο Ἀλικαρνασσέα (*Λυσίας* 16). Γιὰ σύντομη ἐπεξηγήση τῆς λειτουργίας κάθε μέρους βλ. Kennedy 2010: 12.

ότι η οικονομική κατάσταση του στρατηγού την εποχή της δίκης ήταν κατά πάσα πιθανότητα αρκετά καλή, ώστε να δημιουργήσει δυσπιστία το ότι ο ίδιος αναγκάστηκε να δανειστεί χρήματα από την τράπεζα του Πασίωνα. Για το λόγο αυτό, ο ρήτορας επιθυμεί να αφηγηθεί διεξοδικά τα γεγονότα της χρονικής περιόδου κατά την οποία έγινε κάθε δανεισμός, τονίζοντας ιδιαίτερος την οικονομική δυσπραγία που οδήγησε τον Τιμόθεο στη σύναψη των δανείων.⁸⁴ Η πιθανότατη οικονομική ανάκαμψη του κατηγορουμένου, που επισυνέβη σε μεταγενέστερο χρόνο, αναγκάζει το ρήτορα να υπενθυμίσει επακριβώς στους δικαστές τις συνθήκες που ίσχυαν το χρονικό διάστημα κατά το οποίο χορηγήθηκαν τα δάνεια.⁸⁵

Ήδη από την αρχή ο Απολλόδωρος επιδεικνύει μια έντονη διάθεση να υπονομεύσει το ήθος του αντιδίκου του, προσάπτοντάς του τους χαρακτηρισμούς του «*ἀχαρίστου*» και «*ἀδίκωτάτου*» (49.1), που σε συνδυασμό με την αντίθεση προς τον «*βέλτιστον*» πατέρα του προϊδεάζουν αρνητικά τους δικαστές, ενώ συνάμα αποκαλύπτουν τις ρητορικές τεχνικές που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν στη συνέχεια για το στιγματισμό του χαρακτήρα του Τιμόθεου.⁸⁶ Ο ρήτορας εισδύοντας στον τρόπο σκέψης του πατέρα του δημιουργεί προσδοκίες για την επιθυμητή και αρμόζουσα συμπεριφορά του Τιμόθεου στις ιδιωτικές του συναλλαγές: *ᾧ̄ετο μὲν οὖν, ᾧ̄ ἄνδρες δικασταί, ὁ πατήρ, εἰ σωθείη Τιμόθεος τότε ἐξ ἐκείνων τῶν κινδύνων καὶ ἀφίκοιτο οἴκαδε παρὰ βασιλέως, εὐπορωτέρου γενομένου τούτου ἢ ὡς τότε δέκειτο, οὐ μόνον τὰ ἑαυτοῦ κομειῖσθαι, ἀλλὰ καὶ ἄλλου εἶ̄ του δέοιτο πρὸς Τιμόθεον πρᾶξαι ὑπάρξειν αὐτῷ* (49.3). Ο Απολλόδωρος δηλώνει ξεκάθαρα πως ο πατέρας του νόμιζε ότι, όταν ο Τιμόθεος θα ανέκαμπε οικονομικά μετά από την επιστροφή του από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Πέρση βασιλιά, όχι μόνο θα εξοφλούσε το χρέος του, αλλά και θα του πρόσφερε οτιδήποτε άλλο χρειαζόταν. Το αν αυτό θα ήταν χρήματα,

⁸⁴ Η λέξη *ἀπορία* επαναλαμβάνεται τρεις φορές μόνο στο προοίμιο, ενώ μαζί με τα παράγωγά της εμφανίζεται συνεχώς σε όλο το λόγο. Η αντίθεση *ἀπορίας*- *εὐπορίας*, που υποδεικνύει τις μεταπτώσεις στην οικονομική κατάσταση του στρατηγού, διατρέχει ολόκληρο το λόγο του Απολλόδωρου (πρβ. 49.68: *ὅταν ἀπορούμενοι μὲν δανείζωνται καὶ οἴωνται διὰ τὴν δόξαν πιστεύεσθαι δεῖν, εὐπορήσαντες δὲ μὴ ἀποδιδῶσιν*, που υπονοεῖ ότι ο Τιμόθεος είναι πλέον ευκατάστατος). Η ἔμφαση που δίνεται, βέβαια, στην απελπιστική οικονομική κατάσταση του Τιμόθεου ως αἰτία της συμπάθειας του Πασίωνα θα μπορούσε να δημιουργήσει και στον ακροατή αισθήματα συμπάθειας προς τον κατηγορούμενο, ωστόσο η συχνότατη επανάληψη της *ἀπορίας* αποσκοπεί στη δικαιολόγηση της απόφασης του τραπεζίτη να προσφέρει βοήθεια στον στρατηγό.

⁸⁵ Η ανάγκη για λεπτομερή αφήγηση επισημαίνεται δύο φορές στο προοίμιο, μία στην αρχή και μία στο τέλος: 49.1: *ἐπειδὴν ὑμᾶς ἀναμνήσω τὸν τε καιρὸν ἐν ᾧ̄ τὸ συμβόλαιον ἐγένετο, καὶ τὰ συμβάντα τούτῳ ἐν ἐκείνῳ τῷ χρόνῳ, καὶ εἰς ὅσῳ̄ν ἀπορίαν κατέστη οὗτος, [...]* 49.4: *ἀναγκαῖόν μοι δοκεῖ εἶναι ἐξ ἀρχῆς ἅπαντα διηγῆσασθαι ὑμῖν, τὰ τε ὀφειλόμενα, καὶ εἰς ὅ̄ τι ἕκαστον αὐτῶν κατεχρήσατο, καὶ τοὺς χρόνους ἐν οἷς τὸ συμβόλαιον ἐγένετο.*

⁸⁶ Για τις τεχνικές ηθοποιίας τις οποίες μεταχειρίζεται ο Απολλόδωρος βλ. παρακάτω την ενότητα της αφήγησης.

δώρα ή πολιτική ενδεχομένως υποστήριξη δεν διευκρινίζεται. Η *χάρις* εμφανίζεται σαν άτυπη ηθική υποχρέωση συμπληρωματική της εξόφλησης των χρημάτων, εφόσον ο δανεισμός γίνεται στο πλαίσιο της φιλίας.⁸⁷ Ο Τιμόθεος, παρόλο που οφείλει *χάριν* στον πιστωτή του, δεν προτίθεται να εξοφλήσει το χρέος του, παρά μόνο αν αναγκαστεί να το κάνει αντιδικώντας μαζί του (*δι' ἔχθρας καὶ δίκης*, 49.4). Σε όλη τη διάρκεια του λόγου, ο ομιλητής φροντίζει να επισημαίνει την αδυναμία του αντιδίκου του να αντεπεξέλθει στις προσδοκίες που είχε δημιουργήσει η οικογένεια του Απολλόδωρου- και που επιδιώκει εμμέσως ο ομιλητής να μεταβιβάσει και στους δικαστές- διευρύνοντας το πεδίο αναφοράς του και στο πολιτικό γίγνεσθαι. Υπονομεύει, τέλος, εκ των προτέρων την αξιοπιστία του Τιμόθεου μέσα από την υπόδειξη της προδιάθεσης εκείνου να εξαπατά τους αποδέκτες των λόγων του (*ἐὰν δὲ δύνηται ὑμᾶς πείσαι ὡς οὐκ ὀφείλει, ἐξαπατήσας τῷ λόγῳ*, 49.4).

Η προγραμματική δήλωση του ρήτορα προς το ακροατήριό του πως ο ίδιος θεωρεί αναγκαίο να αφηγηθεί εξ αρχής όλα τα γεγονότα (49.4) σηματοδοτεί τη μετάβαση στην εκτενή αφήγηση που έπεται του προοιμίου και ανταποκρίνεται στην υπόσχεση αυτή του ομιλητή.⁸⁸ Η ακριβής γνώση των στοιχείων που πρόκειται ο ίδιος να εκθέσει οφείλεται στα λεγόμενα *ύπομνήματα* που συνήθιζαν να συντάσσουν οι τραπεζίτες για να γνωρίζουν την κίνηση των ποσών στους λογαριασμούς της τράπεζας.⁸⁹ Με εφόδια τα αποδεικτικά στοιχεία των τραπεζικών βιβλίων και τις ρητορικές τεχνικές κατασκευής του ήθους των εμπλεκομένων στην υπόθεση προσώπων, ο Απολλόδωρος θα προσπαθήσει να μετατρέψει το *ἄπιστον* σε *πιστόν*.

---

⁸⁷ Βλ. 49.27, 54.

⁸⁸ Η υπόσχεση του ομιλητή να διηγηθεί εξ αρχής όλα τα γεγονότα της ιστορίας είναι τυπική στους ρήτορες και κυρίως στους λόγους του Δημοσθένη, βλ. π.χ. Δημ. 34.5· 36.3· 37.3· 40.5· 54.2. Συχνή είναι, επίσης, η υπόσχεση περί συντομίας της αφήγησης, η οποία εδώ όμως απουσιάζει.

⁸⁹ Βλ. 49.5. Η πρακτική αυτή των «*γραμμάτων*» αναφέρεται και παρακάτω για να δικαιολογηθεί η παράθεση τόσο λεπτομερών και ακριβών στοιχείων αναφορικά με τα τέσσερα δάνεια (49.43, 44, 59).

2. Αφήγηση και ήθοποιία:

Το βασικότερο αλλά και πιο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό των λόγων του Απολλόδωρου είναι η ασυνήθιστα μακροσκελής αφήγηση, που συνιστά κεντρικό μέσο πειθούς, διαδραματίζοντας συχνά πιο σημαντικό ρόλο στη ρητορική του σε σύγκριση με τη λογική ή νομική επιχειρηματολογία. Αυτό το χαρακτηριστικό εκ πρώτης όψεως αντιτίθεται στις αρετές μιας καλής αφήγησης, σύμφωνα με τη ρητορική θεωρία του 4^{ου} αι. π.Χ., που διδάσκει ότι το συγκεκριμένο τμήμα ενός ρητορικού λόγου θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από συντομία, σαφήνεια και πειστικότητα.⁹⁰ Βέβαια, το γεγονός ότι οι αφηγήσεις του Απολλόδωρου δεν ανταποκρίνονται στο πρότυπο της συντομίας, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι μειονεκτούν σε σαφήνεια και πειστικότητα. Η δεινότητα του Απολλόδωρου ως ρήτορα έχει αμφισβητηθεί αρκετά από παλαιότερους μελετητές εξαιτίας ακριβώς της βαρύτητας που δίνεται στην αφήγηση, από τη μία, και της αδυναμίας των λογικών επιχειρημάτων, από την άλλη, στοιχείων που έχουν ερμηνευθεί ως τεκμήρια της μετριότητας του ρήτορα.⁹¹ Ωστόσο, η σύγχρονη έρευνα τείνει να αναθεωρήσει την παραδοσιακή άποψη ότι η αφήγηση έχει περιορισμένο ρόλο στα νομικά κείμενα, και υποστηρίζει ότι η έκθεση των νομικών επιχειρημάτων υπηρετείται καλύτερα μέσα από μια προσεκτική δικανική αφήγηση.⁹²

Στην πραγματικότητα, μια λεπτομερής και αναλυτική αφήγηση μπορεί να καταστεί εξαιρετικά αποτελεσματική ως μέσο πειθούς και, σε μερικές περιπτώσεις, ακόμη και να υπερισχύσει της λογικής επιχειρηματολογίας.⁹³ Δεδομένου μάλιστα του χαμηλού κατά βάση μορφωτικού επιπέδου του πλήθους των δικαστών στα αθηναϊκά δικαστήρια, μια γλαφυρή και ενδιαφέρουσα εξιστόρηση των γεγονότων της υπόθεσης θα αποτελούσε όχι μόνο το πιο ζωντανό και ελκυστικό τμήμα του δικανικού λόγου αλλά παράλληλα το πιο πειστικό, εφόσον μια πλήρης και σχολαστική παρουσίαση των περιστατικών είχε τη δυνατότητα να χειραγωγήσει κατάλληλα τους δικαστές. Επιπλέον, η αφήγηση συνιστά το τμήμα εκείνο του λόγου που δίνει την ευκαιρία στον

⁹⁰ Για τις αρετές μια καλής αφήγησης βλ. Αναξίμ. *Ρητ. πρὸς Ἀλέξ.* 38.6.

⁹¹ Βλ. επί παραδείγματι την αποτίμηση που κάνει ο Kennedy 1963: 247 για τις ρητορικές ικανότητες του Απολλόδωρου: «Ο Απολλόδωρος είναι τρίτης κατηγορίας ρήτορας. [...] Το ύφος του είναι μέτριο, η σύνθεση των λόγων του καθόλου εντυπωσιακή, η επιχειρηματολογία του αδύναμη».

⁹² Πρβ. Brooks 2005: 424 (όπως παρατίθεται στην Olson 2014: 4): «ο νόμος, θα έλεγε κανείς, χρειάζεται μια αφήγηση».

⁹³ Πρβ. Pearson 1981: 39, όπου αναφέρεται πως μια αφήγηση που παρουσιάζεται με επιδέξιο τρόπο και υποστηρίζεται από πειστικές μαρτυρίες μπορεί να κερδίσει μια υπόθεση χωρίς να έχει ανάγκη από πολλά συμπληρωματικά επιχειρήματα.

ομιλητή να προβάλλει μέσα από διάφορες ρητορικές τεχνικές τον χαρακτήρα (*ἦθος*) των προσώπων, δημιουργώντας με άλλα λόγια τις κατάλληλες συνθήκες, ώστε να κερδίσει ο ίδιος τη συμπάθεια των ακροατών και να αποδώσει στον αντίδικο το ρόλο του «κακού» που έχει βλάψει σφοδρά τον ομιλητή και αξίζει να τιμωρηθεί.⁹⁴

Ο Απολλόδωρος φαίνεται να αναγνωρίζει πως κανένα αποδεικτικό μέσο δεν έχει πραγματική αξία αν δεν είναι ενταγμένο σε μια λεπτομερή, συνεκτική αφήγηση, που να καθιστά το λόγο στο σύνολό του αληθοφανή. Με γνώμονα αυτό το κριτήριο, η χρήση της αφήγησης ως μέσου πειθούς από το ρήτορα είναι «αξεπέραστη, σκόπιμη και εξαιρετικά ευέλικτη από λόγο σε λόγο, όπως ταιριάζει καλύτερα στις ανάγκες της κάθε υπόθεσης».⁹⁵ Στις περισσότερες περιπτώσεις, ο Απολλόδωρος αφήνει σε πρώτο επίπεδο τα γεγονότα να μιλήσουν από μόνα τους, ενώ οι φαινομενικές αστοχίες των αφηγήσεών του- υπερβολικά μακροπερίοδος λόγος, ενοχλητικές επαναλήψεις, συμπερίληψη συχνά μη σχετικών με την υπόθεση στοιχείων- μπορούν να εξηγηθούν και να αποτιμηθούν καλύτερα, αν ενταχθούν σε συγκεκριμένες ρητορικές τεχνικές και σκοπιμότητες.

Η αφήγηση στο λόγο *Πρὸς Τιμόθεον* καταλαμβάνει σχεδόν τη μισή έκταση του λόγου (49.6-33) και συγκροτείται από μικρότερα διακριτά τμήματα· καθένα από αυτά εξιστορεί τις συνθήκες υπό τις οποίες χορηγήθηκαν τα τέσσερα δάνεια (και το συμπλήρωμα στο τρίτο δάνειο) από τον τραπεζίτη Πασίωνα στο γνωστό Αθηναίο στρατηγό. Οι 28 παράγραφοι της διήγησης παρέχουν πληθώρα στοιχείων τόσο για τη στρατιωτική δράση του Τιμόθεου και την οικονομική διαχείριση των πολεμικών του επιχειρήσεων όσο και για διάφορες νομικές διαδικασίες αλλά και για τη λειτουργία της τράπεζας του Πασίωνα.

Στο σημείο όπου γίνεται η μετάβαση από το προοίμιο του λόγου στο τμήμα της *διηγέσεως*, ο ρήτορας μετατρέπεται σε πρωταρχικό αφηγητή των γεγονότων που συνθέτουν την ιστορία την οποία ο ίδιος επιλέγει να διηγηθεί. Η ύπαρξη και η ταυτότητα του αφηγητή καθώς και των αποδεκτών της αφήγησης δηλώνονται ήδη από την αρχή με σαφείς αφηγηματικούς δείκτες, ενώ ταυτόχρονα προσδιορίζεται και το περιεχόμενό της: *ἀναγκαῖόν μοι δοκεῖ εἶναι ἐξ ἀρχῆς ἅπαντα διηγῆσασθαι ὑμῖν, τά τε ὀφειλόμενα, καὶ εἰς ὃ τι ἕκαστον αὐτῶν κατεχρήσατο, καὶ τοὺς χρόνους ἐν οἷς τὸ συμβόλαιον ἐγένετο* (49.4). Καθ' όλη τη διάρκεια της αφήγησης, ο αφηγητής- που ταυτίζεται με το συγγραφέα και εκφωνητή του λόγου- είναι εξωτερικός, εφόσον δεν

⁹⁴ Βλ. Trevett 1992: 85.

⁹⁵ Βλ. Kapparis 2017: 285.

συμμετέχει ο ίδιος στα γεγονότα που εξιστορεί ούτε υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας, αλλά λειτουργεί ως εξωτερικός παρατηρητής που παρεμβαίνει ορισμένες φορές, κάνοντας αισθητή την παρουσία του με μετα-αφηγηματικά σχόλια.⁹⁶ Οι αποδέκτες της αφήγησης (*ὕμεις*) είναι κατά βάση οι δικαστές, ωστόσο σε αυτούς προστίθενται και όσοι άλλοι παρευρίσκονται στο δικαστικό χώρο τη στιγμή της εκφώνησης του λόγου: αντίδικος, λοιπό ακροατήριο.

Ο Απολλόδωρος εμφανίζεται στο τμήμα της αφήγησης ως αγγελιαφόρος γεγονότων και περιστατικών στα οποία ούτε υπήρξε παρών ούτε είχε προσωπική ανάμειξη, ενώ μεταφέρει όλες τις λεπτομέρειες κάνοντας χρήση κυρίως του πλαγίου λόγου.⁹⁷ Η περιγραφή του βασίζεται στα ακριβή στοιχεία των τραπεζικών βιβλίων (49.5) και στις επιπρόσθετες πληροφορίες που ισχυρίζεται ο ίδιος ότι του είχε δώσει ο πατέρας του πριν πεθάνει (49.42). Έπειτα, οι πληροφορίες αυτές για τους δανεισμούς του Τιμόθεου εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο της εξιστόρησης γεγονότων που ανήκουν στη συλλογική μνήμη των Αθηναίων που παρευρίσκονται στη δίκη. Αυτό προσδίδει μια αξιόπιστη βάση στο λόγο του Απολλόδωρου, ο οποίος δράττεται της ευκαιρίας να εμπλουτίσει την αυταπόδεικτη ιστορική μνήμη των ακροατών του με τα στοιχεία της δικής του υπόθεσης που θα φαντάζον με τον τρόπο αυτό εξαιρετικά αληθοφανή.⁹⁸ Ο αφηγητής επικαλείται, άλλωστε, ρητά τη μνήμη των αποδεκτών της αφήγησης για να επιβεβαιώσει την αλήθεια των λεγομένων του, εμπλέκοντας κατά κάποιον τρόπο τους δικαστές στην ιστορία που αφηγείται, στο βαθμό που καλούνται να ανακαλέσουν γεγονότα για τα οποία έχουν προσωπική γνώση.⁹⁹ Η τεχνική αυτή

---

⁹⁶ Στην πλειοψηφία των δικανικών αφηγήσεων που απαντούν στην Αττική ρητορεία ο αφηγητής είναι εσωτερικός, έχει δηλαδή και ο ίδιος ενεργό συμμετοχή στα γεγονότα που αφηγείται. Ένα παράδειγμα εξωτερικού αφηγητή, εκτός από τον Απολλόδωρο στην παρούσα αφήγηση, θεωρείται ο ανώνυμος αφηγητής του λόγου του Αντιφώντα *Κατά τῆς μητριᾶς*, ο οποίος εξιστορεί τα γεγονότα που σχετίζονται με το θάνατο του πατέρα του που συνέβη πριν από αρκετά χρόνια όταν αυτός ήταν ακόμη παιδί. Εξωτερικό αφηγητή έχουμε επίσης στις περιπτώσεις όπου ο ενάγων ή ο εναγόμενος εκπροσωπείται από κάποιον *συνήγορο* ο οποίος δεν έχει προσωπική ανάμειξη στην πλοκή της ιστορίας που αφηγείται. Για τα είδη αφηγητών βλ. αναλυτικά De Jong- Nünlist- Bowie 2004: 1-2.

⁹⁷ Ο Kapparis 2017 παρομοιάζει τον ομιλητή του λόγου μας με τους αγγελιαφόρους της τραγωδίας, βλ. σσ. 288-289 και 289 σημ. 8.

⁹⁸ Αν ο αφηγητής εξέθετε μόνο την ιστορία των τεσσάρων δανείων, θέτοντας αυστηρά όρια στο σύνολο των στοιχείων που θα συμπεριλάβει στην αφήγηση, θα ήταν ευχερέστερο στον Τιμόθεο να παράσχει ικανοποιητικά τεκμήρια που να τον απαλλάσσουν από την προσωπική του ανάμειξη στο δανεισμό. Το κύρος των ιστορικών και πολιτικών συγκυριών, όμως, στο πλαίσιο των οποίων κατασκευάζεται η αφήγηση του Απολλόδωρου, καθιστά την εκδοχή του πειστικότερη και την ανασκευή της εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα.

⁹⁹ Βλ. 49.13-14: *ὡν ἀκούοντες ὕμεις ἐν τῷ δήμῳ τότε ἀναμνήσθητε πῶς ἕκαστος περὶ αὐτοῦ τὴν γνώμην εἶχεν: οὐ γὰρ ἄγνοεῖτε τὰ λεγόμενα*. Πρβ. 49.1: *ἀλλ' ἐπειδὴν ὑμᾶς ἀναμνήσω τὸν τε καιρὸν ἐν ᾧ τὸ συμβόλαιον ἐγένετο, καὶ τὰ συμβάντα τούτῳ ἐν ἐκείνῳ τῷ χρόνῳ, καὶ εἰς ὅσῃν ἀπορίαν κατέστη οὗτος, [...]*. Ο Απολλόδωρος λαμβάνει εξ αρχής ως δεδομένο ότι οι δικαστές γνωρίζουν

της μετατροπής των εξωτερικών αποδεκτών της αφήγησης σε εσωτερικούς μέσα από την ταύτιση του συγκεκριμένου δικαστικού σώματος (*ὕμεις*) με το σύνολο του αθηναϊκού λαού ενισχύει τη διάδραση μεταξύ του αφηγητή και του ακροατηρίου του και συνηγορεί υπέρ της αξιοπιστίας του ομιλητή και της πειστικότητας της αφήγησης.

Σε κάθε λόγο που αποτελεί προϊόν εκφώνησης σε πραγματικές δικανικές συνθήκες καθίσταται εμφανής η διάκριση μεταξύ του χώρου και του χρόνου της δίκης και του χωρικού και χρονικού πλαισίου μέσα στο οποίο εκτυλίσσονται τα γεγονότα της αφήγησης. Επειδή το χρονικό διάστημα που παρεμβάλλεται μεταξύ των δανεισμών και της δικαστικής διαμάχης είναι αρκετά μεγάλο (αν δεχτούμε την παραδοσιακή χρονολόγηση της δίκης), ο Απολλόδωρος, στην προσπάθειά του να επαναφέρει στη μνήμη των δικαστών τις ιστορικές και οικονομικές συνθήκες της προηγούμενης δεκαετίας, εφαρμόζει με συνέπεια σε όλη την αφήγηση ακριβή προσδιορισμό του τοπικού και χρονικού πεδίου δράσης των προσώπων.

Η αφήγηση ακολουθεί μια γραμμική εξιστόρηση των γεγονότων, ωστόσο μέσα σε αυτές τις μικρότερες ιστορίες που συνθέτουν το σύνολό της εντάσσονται επιπλέον γεγονότα που δε σχετίζονται άμεσα με την υπόθεση (49.9-14), καθώς και στοιχεία που απομακρύνονται από τον χωροχρόνο της κυρίως αφήγησης και θα έπρεπε να αποτελούν μέρος των πίστεων (49.18-21). Μέσα στην αφήγηση συμπλέκονται, επίσης, αρκετά συχνά στοιχεία που αφορούν στον πραγματικό χώρο και χρόνο των γεγονότων που εξιστορούνται αλλά και δείκτες που προσδιορίζουν το εδώ και το τώρα της δίκης. Η χρήση για παράδειγμα των δεικτικών αντωνυμιών όταν γίνεται αναφορά στο πρόσωπο του αντιδίκου που έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στην αφήγηση (π.χ. *Τιμόθεος ούτοσί*, 49.6) αποσκοπεί στην εναργέστερη περιγραφή των γεγονότων, επιτρέποντας στους δικαστές να δημιουργήσουν νοητικές εικόνες ορμώμενοι από ένα ορατό ερέθισμα. Ο αφηγητής εν γένει φαίνεται πως διαθέτει πλήρη επίγνωση και έλεγχο του υλικού του, εφόσον μπορεί να μετακινείται με σχετική ευχέρεια στα διάφορα τμήματα της ιστορίας, ενώ παράλληλα κάνει έναν βασικό διαχωρισμό μεταξύ αφήγησης και πίστεων, επιμένοντας στην ανάγκη να ολοκληρώσει την εξιστόρηση του συνολικού χρέους πριν από την παροχή τεκμηρίων και μαρτυριών.¹⁰⁰

ήδη τα γεγονότα που θα τους αφηγηθεί, γι' αυτό το μόνο που πρέπει να κάνει είναι να τα επαναφέρει στη μνήμη τους ενσωματώνοντάς τα στη δική του ιστορία, η οποία γίνεται με τον τρόπο αυτό πιο πειστική. Αναγκάζοντας τους δικαστές, με άλλα λόγια, να πιστέψουν πως έχουν προσωπική γνώση των γεγονότων, όπως αυτά εξιστορούνται από τον ομιλητή, ο Απολλόδωρος εξασφαλίζει μεγαλύτερες πιθανότητες, ώστε οι ίδιοι να συμφωνήσουν με τη δική του εκδοχή.

¹⁰⁰ Βλ. π.χ. 49.18: *καὶ ταῦτα ὅτι ἀληθὴ ἐστίν, τὸν δόντα τὸ ἀργύριον Φορμίωνα ὑμῖν μάρτυρα παρέξομαι, ἐπειδὴν καὶ περὶ τοῦ ἄλλου συμβολαίου διηγῆσωμαι ὑμῖν, ἵνα τῇ αὐτῇ μαρτυρία περὶ*

Ιδιαίτερα εμφανής στο αφηγηματικό μέρος του λόγου είναι η προσπάθεια του Απολλόδωρου να απεικονίσει με συγκεκριμένο τρόπο τους χαρακτήρες των προσώπων που συμμετέχουν στην ιστορία του και κυρίως τον χαρακτήρα του Τιμόθεου. Οι τεχνικές που μεταχειρίζεται ο ρήτορας προκειμένου να σκιαγραφήσει την εικόνα και το ήθος του αντιδίκου περιλαμβάνουν τόσο ευθείς χαρακτηρισμούς, λέξεις ή φράσεις που κρίνουν και αξιολογούν εμφανώς τα ηθικά και κοινωνικά γνωρίσματα του εν λόγω προσώπου, όσο και έμμεσους χαρακτηρισμούς που προκύπτουν από πράξεις, λόγια και συναισθήματα του χαρακτήρα που σκιαγραφείται, καθώς και από συγκρίσεις με άλλους χαρακτήρες της αφήγησης.¹⁰¹ Σε δύο μόνο σημεία του λόγου του ο Απολλόδωρος αποδίδει στον Τιμόθεο άμεσους χαρακτηρισμούς: στο προοίμιο τον αποκαλεί «*ἀχάριστον*» και «*ἀδίκωτατον πάντων ἀνθρώπων*» (49.1) με την επεξήγηση ότι όχι μόνο δεν ανταπέδωσε *χάριν* (οποιασδήποτε μορφής πράξη ευγνωμοσύνης) στον Πασίωνα που του προσέφερε οικονομική στήριξη όταν εκείνος βρισκόταν σε ανάγκη, αλλά δεν αποπλήρωσε ούτε το οφειλόμενο ποσό στον Απολλόδωρο, τον κληρονόμο του Πασίωνα. Προδιαθέτοντας αρνητικά το ακροατήριό του, ο ομιλητής έπειτα αιτιολογεί την απόδοση των συγκεκριμένων γνωρισμάτων στον Τιμόθεο μέσα από την αφήγηση γεγονότων που εκθέτουν τη συμπεριφορά του τόσο στις στρατιωτικές επιχειρήσεις όσο και στις οικονομικές του υποχρεώσεις, για να του προσάψει, τέλος, λίγο πριν από τον επίλογο και εν είδει συμπερασματικής διαπίστωσης από τα προηγούμενα επιχειρήματά του, τους χαρακτηρισμούς «*ἄπληστος*» και «*αἰσχροκερδής*» (49.67).

Παράλληλα, από την αρχή του λόγου του, ο ρήτορας καθιστά εμφανές ότι η κατασκευή των χαρακτήρων της ιστορίας του πρόκειται να βασιστεί σε μεγάλο βαθμό στη σύγκριση, που αποδεικνύεται εξαιρετικά αποτελεσματική στρατηγική ηθοποιίας: *τότε ἠγήσεσθε τὸν μὲν πατέρα τὸν ἐμὸν βέλτιστον γενέσθαι περὶ Τιμόθεον, τοῦτον δὲ οὐ μόνον ἀχάριστον εἶναι, ἀλλὰ καὶ ἀδίκωτατον πάντων ἀνθρώπων* (49.1). Εφόσον ο ίδιος ο Απολλόδωρος δεν αποτελεί ενεργό πρόσωπο στα γεγονότα που θα αφηγηθεί, επιλέγει να τοποθετήσει στη θέση του «καλού» ήρωα που πέφτει θύμα της «κακίας» του αντιδίκου τον πατέρα του, τον Πασίωνα, η συμπεριφορά του οποίου γίνεται θετικό πρότυπο και παράδειγμα προς μίμηση. Έτσι, κάθε πράξη του Τιμόθεου

ὄλου τοῦ χρέως ἀκούσαντες εἰδῆτε ὅτι ἀληθῆ λέγω. Πρβ. 49.21: *ὡς δὲ οὐκ ἀληθῆ ἔλεγεν, ἀλλ' αὐτὸς δανεισάμενος ἀποστερεῖ, ἐγὼ ὑμᾶς διδάξω, ἐπειδὴν καὶ περὶ τῶν ἄλλων ὧν ὀφείλει καθ' ἕκαστον ὑμῖν διηγῆσθαι.*

¹⁰¹ Για τις τεχνικές χαρακτηρισμού των προσώπων μιας αφήγησης βλ. τη συζήτηση που κάνουν οι K. De Temmerman και E. van Emde Boas 2018: 19-23.

αξιολογείται σε σύγκριση με το πρότυπο αυτό, με αποτέλεσμα η αχαριστία και η αναξιοπιστία του ίδιου να αντιδιαστέλλεται συνεχώς προς την κατανόηση και την γενναιόδωρη στάση που επέδειξε ο δανειστής του.¹⁰²

Σε γενικές γραμμές, ο Απολλόδωρος επιδιώκει να διαβάσει τον αντίδικό του μέσα από τις δικές του πράξεις και λόγια και όχι τόσο με προσωπική επίθεση στο ήθος του. Για τον λόγο αυτό, επιλέγει προσεκτικά τα γεγονότα που θα εκθέσει, ώστε να παρουσιάσει τον Τιμόθεο ως έναν ανεύθυνο στρατηγό που αποτυγχάνει να αντεπεξέλθει τόσο στις εντολές της πόλεως και τις ανάγκες του αθηναϊκού λαού όσο και στις ιδιωτικές οικονομικές του υποχρεώσεις. Προκειμένου να εντοπίσουμε τις στρατηγικές ηθοποιίας καθώς και τις αφηγηματικές τεχνικές που χρησιμοποιεί ο ρήτορας, είναι σκόπιμο να διατρέξουμε καθένα από τα μικρότερα τμήματα που συναπαρτίζουν την αφήγηση του λόγου.

▪ Πρώτο δάνειο (49.6-8):

Το πρώτο τμήμα της αφήγησης, η μετάβαση στο οποίο πραγματοποιείται με το μετα-αφηγηματικό σχόλιο του ομιλητή «ἐξ ἀρχῆς ἅπαντα διηγήσασθαι ὑμῖν» (49.4), εισάγεται με το τυπικό στις δικανικές αφηγήσεις μόριο «γάρ» (49.6)¹⁰³ και περιλαμβάνει τα γεγονότα και τα ακριβή στοιχεία που αφορούν στο πρώτο δάνειο που έλαβε ο Τιμόθεος από τον Πασίωνα. Ο χρόνος και ο τόπος της ιστορίας προσδιορίζονται εξ αρχής: ο δανεισμός χρονολογείται τον δέκατο μήνα του έτους κατά το οποίο ήταν άρχων ο Σωκρατίδης (374/3 π.Χ.),¹⁰⁴ όταν ο στρατηγός επρόκειτο να ξεκινήσει την «ύστερη» εκστρατεία του για να βοηθήσει την Κέρκυρα που πολιορκούνταν από τους Σπαρτιάτες.¹⁰⁵ Ακριβώς πριν από την αναχώρηση του στόλου του, ο Τιμόθεος πλησιάζει τον Πασίωνα στον Πειραιά και του ζητά να του δανείσει 1.351 δραχμές και 2 οβολούς, για να καλύψει τα έξοδα της εκστρατείας,

¹⁰² Πρβ. την αντίθεση στο τέλος του προοιμίου: ἂ μετὰ χάριτος ἔλαβεν Τιμόθεος ἀπὸ τῆς τραπεζῆς δεηθεὶς τοῦ πατρὸς τοῦ ἑμοῦ, ταῦτα δι' ἔχθρας καὶ δίκης τετελενηκότος ἐκείνου ἐξελεγχθεὶς μὲν ὡς ὀφείλει οἶεται δεῖν ἀποδοῦναι (49.4).

¹⁰³ Η χρήση του «γάρ» στην αρχή των αφηγήσεων είναι συστηματική στους λόγους του Λυσία, του Ισοκράτη και του Δημοσθένη, ενώ είναι λιγότερο συχνή στον Αισχίνη και τον Ανδοκίδα. Βλ. De Jong- Nünlist- Bowie 2004: 319, 326, 333, 337 και 343.

¹⁰⁴ Ο μήνας Μουνιχιών του αττικού έτους αντιστοιχεί περίπου στο μήνα Απρίλιο.

¹⁰⁵ Βλ. 49. 6: τὸν ὕστερον ἐκπλοῦν· 49.8: ὁ ἐκπλέων ἔλαβεν στρατηγῶν τὸ ὕστερον. Η «πρότερη» επιτυχημένη εκστρατεία του Τιμόθεου, στην οποία ο Απολλόδωρος- προφανώς σκοπίμως- δεν κάνει καμία αναφορά, πραγματοποιήθηκε το 375 π.Χ., βλ. παραπάνω σσ. 6-7. Η Scafuro 2011: 365 σημ. 39, επισημαίνει πως ο χαρακτηρισμός «ὑστερος ἐκπλοῦς» ίσως είχε γίνει κάποιο ευρέως διαδεδομένο χλευαστικό σχόλιο για την αποτυχία του Τιμόθεου στην εκστρατεία του 373 π.Χ., εξαιτίας της οποίας οδηγήθηκε σε δίκη για προδοσία, όπως εξιστορεί παρακάτω ο Απολλόδωρος (49.9).

χωρίς να διευκρινίζεται για ποια ακριβώς χρήση προοριζόταν το συγκεκριμένο ποσό. Τα χρήματα αυτά θα δίνονταν στον ταμία του Τιμόθεου, τον Αντίμαχο, ο οποίος με τη σειρά του έστειλε το γραμματέα του Αυτόνομο να παραλάβει το ποσό από τον Φορμίωνα, που ήταν υπεύθυνος για τις συναλλαγές της τράπεζας και που κατέγραψε μάλιστα την οφειλή του Τιμόθεου μαζί με όλες τις απαραίτητες λεπτομέρειες.¹⁰⁶ Η συμφωνία, δηλαδή, για το δανεισμό των χρημάτων έγινε μεταξύ του Τιμόθεου και του Πασίωνα στον Πειραιά, ενώ η εκτέλεση της συμφωνίας πραγματοποιήθηκε από συνεργάτες/ δούλους των δύο προσώπων. Κομβικής σημασίας είναι η συχνότατη επανάληψη του ρήματος «κελεύω», για να καταστεί σαφές ποιος είναι ο πραγματικός οφειλέτης των χρημάτων, στοιχείο που αποκτά αποδεικτική ισχύ στο τμήμα των πίστεων, όταν ο ρήτορας αντικρούει εκ των προτέρων ενδεχόμενα επιχειρήματα του αντιδίκου περί αποποίησης του χρέους.¹⁰⁷

Επειδή σε ολόκληρη την αφήγηση ο Απολλόδωρος αναφέρεται σε πληθώρα ονομάτων, φροντίζει κάθε φορά να επαναλαμβάνει δύο ή ακόμη και τρεις φορές τα στοιχεία κάθε δανείου (χρόνος, συνθήκες, αιτία δανεισμού, ακριβές ποσόν, άτομα που εμπλέκονται στην παραλαβή των χρημάτων). Έτσι και στην περίπτωση του πρώτου αυτού δανείου, ο αφηγητής επαναλαμβάνει δύο φορές ουσιαστικά τα γεγονότα- η πρώτη φορά σηματοδοτεί την προφορική εντολή (49.6-7), η δεύτερη τη γραπτή καταχώρισή της στα βιβλία της τράπεζας (49.8)-, ενώ στο τέλος ανακεφαλαιώνονται σε μια πρόταση τα ίδια δεδομένα: *τὸ μὲν τοίνυν πρῶτον χρέως, ὃ ἐκπλέων ἔλαβεν στρατηγῶν τὸ ὕστερον, τοσοῦτον ὀφείλει* (49.8). Το συμπερασματικό αυτό σχόλιο του αφηγητή, που σηματοδοτείται από τη χρήση του συνδέσμου «τοίνυν», ολοκληρώνει το πρώτο τμήμα της αφήγησης.

▪ Δεύτερο δάνειο (49.9-17):

Στο δεύτερο τμήμα της αφήγησης, ο Απολλόδωρος, πριν προβεί στην εξιστόρηση των γεγονότων που αφορούν στο δεύτερο δάνειο, κάνει μια αρκετά μεγάλη εισαγωγή που φαίνεται εκ πρώτης όψεως να μη σχετίζεται με την υπόθεση, φιλοδοξεί, ωστόσο, να δώσει μια λεπτομερή χρονολογική πορεία της σταδιοδρομίας

¹⁰⁶ Για τις ευθύνες που μπορούσαν να αναλάβουν οι δούλοι στις τράπεζες βλ. Cohen 1992: 74-74. Συγκεκριμένα για το ρόλο του Φορμίωνα στην τράπεζα του Πασίωνα, βλ. Trevett 1992: 6 κ.εε.

¹⁰⁷ Το ρήμα «κελεύω» σε διάφορους γραμματικούς τύπους επαναλαμβάνεται πέντε φορές μέσα στις τρεις παραγράφους που συνθέτουν την αφήγηση του πρώτου δανείου. Η επανάληψη λέξεων ή φράσεων που αποδεικνύεται ότι εξυπηρετούν συγκεκριμένους σκοπούς στην επιχειρηματολογία του Απολλόδωρου φαίνεται πως είναι συστηματική πρακτική του ρήτορα στο λόγο που μελετούμε. Πρβ. τη χρήση του «συνιστάναι» παρακάτω σσ. 45 της παρούσας εργασίας.

του Τιμόθεου ως στρατηγού και των προβλημάτων που αντιμετώπιζε αναφορικά με την οικονομική διαχείριση των εκστρατειών του, δημιουργώντας κατά κάποιο τρόπο σχέσεις αιτίου και αιτιατού. Συνεπώς, ο ρήτορας ξεκινά μια «τερατώδη» περίοδο που εκτείνεται σε έξι ολόκληρες παραγράφους (9-14), υπενθυμίζοντας στους δικαστές την έκπτωση του Τιμόθεου από το αξίωμά του («ἀποχειροτονία»)¹⁰⁸ και τη δίκη στην οποία υποβλήθηκε εξαιτίας της αδυναμίας του να αντεπεξέλθει στις προσδοκίες της πόλεως και εκθέτοντας τους λόγους για τους οποίους ο ίδιος οδηγήθηκε σε οικονομικό αδιέξοδο με όλη του την περιουσία υποθηκευμένη.¹⁰⁹ Η μακροσκελής αυτή περίοδος- με τα ποικίλα ασύνδετα, τις παρενθέσεις και τις επαναλήψεις- εστιάζει στις πολιτικές και στρατιωτικές συγκυρίες, αφενός, που οδήγησαν στη δίκη του Τιμόθεου και στο αρνητικό κλίμα που επικρατούσε την εποχή εκείνη εναντίον του, και αφετέρου στην αιτιολόγηση της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης του στρατηγού. Με τον τρόπο αυτό, ο Απολλόδωρος προετοιμάζει το έδαφος για το δεύτερο δάνειο που έλαβε ο Τιμόθεος από την τράπεζα του Πασίωνα, ενώ ταυτόχρονα επιχειρεί να ανακαλέσει στη μνήμη των δικαστών τα συναισθήματα οργής και απογοήτευσης που φαίνεται πως είχε δημιουργήσει η αποτυχία του στρατηγού το 373 π.Χ., ώστε να παραχθεί ακριβώς το ίδιο συναισθηματικό κλίμα και τη στιγμή εκφώνησης του λόγου στο δικαστήριο.

Οι ίδιοι οι δικαστές στο τμήμα αυτό της αφήγησης εμφανίζονται για πρώτη φορά ως ενεργά πρόσωπα της ιστορίας, εφόσον ο αφηγητής απευθύνεται σε αυτούς σε δεύτερο πληθυντικό πρόσωπο υπενθυμίζοντάς τους τις αποφάσεις που έλαβαν οι ίδιοι ως εκπρόσωποι του αθηναϊκού λαού (παρόλο που προφανώς δεν ήταν τα ίδια αυτά άτομα που έλαβαν τις αποφάσεις) σχετικά με τη δίκη του Τιμόθεου, την αθώωση και την «αποχειροτονία» του και την επιβολή θανατικής ποινής στον Αντίμαχο. Το κλίμα που δημιουργεί, έπειτα, ο Απολλόδωρος όταν παραθέτει λεπτομερώς τις συμφορές που συνέβησαν στην πόλη εξαιτίας του στρατηγού θα πρέπει να ήταν αρκετά φορτισμένο. Το ασύνδετο σχήμα της §13 (*διὰ τὸ συμβεβηκέναι τῇ πόλει τοιαῦτα πράγματα, ἄμισθον μὲν τὸ στράτευμα καταλελύσθαι ἐν Καλαυρείᾳ, πολιορκεῖσθαι δὲ τοὺς περὶ Πελοπόννησον συμμάχους ὑπὸ Λακεδαιμονίων, κατηγορούντων δὲ τοῦτον αἴτιον εἶναι τῆς παρούσης ἀτυχίας Ἰφικράτους καὶ Καλλιστράτου, ἔτι δὲ τῶν ἀφικνουμένων ἀπὸ στρατεύματος ἀπαγγελλόντων ἐν τῷ δήμῳ*

¹⁰⁸ Για τη διαδικασία της «ἀποχειροτονίας» βλ. Αρ. Αθην. Πολ. 43.4 και 61.2. Πρβ. σ. 8 σημ. 10 της παρούσας εργασίας.

¹⁰⁹ Βλ. 49.11-12.

τὴν παροῦσαν ἔνδειαν καὶ ἀπορίαν, τὰ δὲ καὶ δι' ἐπιστολῶν ἐκάστου πυνθανομένου παρὰ τῶν οἰκείων καὶ ἐπιτηδείων ὡς δέκειντο), στο οποίο ο ρυθμός της αφήγησης επιταχύνεται αισθητά, θα πρέπει να συνοδεύεται κι από ανάλογη επιτάχυνση του ρυθμού της εκφώνησης, πράγμα που αναπόφευκτα θα προκαλούσε τη συναισθηματική εμπλοκή του ακροατηρίου. Ο ομιλητής επισημαίνει, άλλωστε, ότι οι ακροατές δεν γίνεται να αγνοούν τα γεγονότα που φαίνεται πως προκαλούσαν οργή στον αθηναϊκό λαό (ή τουλάχιστον έτσι θέλει να κάνει ο Απολλόδωρος τους δικαστές να πιστέψουν): ὧν ἀκούοντες ὑμεῖς ἐν τῷ δήμῳ τότε ἀναμνήσθητε πῶς ἕκαστος περὶ αὐτοῦ τὴν γνώμην εἶχεν: οὐ γὰρ ἀγνοεῖτε τὰ λεγόμενα (49.13-14). Ο ρήτορας, με άλλα λόγια, επιχειρεί να οδηγήσει το ακροατήριο στην αναβίωση υπαρκτών ή μη αναμνήσεων σχετικών με τα γεγονότα που αφηγείται, στα οποία μάλιστα έχει ήδη πείσει τους δικαστές ότι ήταν παρόντες και είχαν ενεργό ανάμειξη. Με την τεχνική αυτή της επίκλησης στη μνήμη των δικαστών, επιτυγχάνεται παράλληλα η αναπαραγωγή σκέψεων και συναισθημάτων ανάλογων με αυτά που ο αφηγητής επισημαίνει ότι επικρατούσαν τότε· δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, το γεγονός ότι η τεράστια περίοδος λόγου, που περιλαμβάνει τόσα πολλά στοιχεία και περιστατικά χωρίς παύσεις, τελειώνει με τη φράση «μᾶλλον αὐτῷ ὀργίζησθε ὑμεῖς» (49.14), η οποία συνιστά, θα λέγαμε, τη συναισθηματική κλιμάκωση μιας φαινομενικά μη σχετιζομένης με την υπόθεση αφήγησης.

Η ταχύτητα της αφήγησης στη συνέχεια μειώνεται, προκειμένου να δοθεί η αρμόζουσα προσοχή στα στοιχεία που συνθέτουν την ιστορία του δεύτερου δανείου.¹¹⁰ Μετά την καθαίρεσή του, λοιπόν, από το αξίωμα του στρατηγού και λίγο πριν από τη δίκη του, ο Τιμόθεος αναγκάζεται να δανειστεί στην Καλαυρεία 1.000 δραχμές από τον Αντιφάνη, τον ταμία κάποιου πλοιοκτήτη Φιλίππου, προκειμένου να εξασφαλίσει την τροφοδοσία του πληρώματος των βοιωτικών πλοίων. Όταν επιστρέφει στην Αθήνα ζητά από τον Πασίωνα να του δανείσει 1.000 δραχμές για να εξοφλήσει το χρέος του στον Φίλιππο, επειδή φοβήθηκε μήπως ο πλοιοκτήτης καταθέσει εναντίον του στη δίκη και αποκαλυφθεί το ψέμα που είπε στους Βοιωτούς ότι το ποσόν προέρχεται από τα στρατιωτικά χρήματα.¹¹¹ Έτσι, ο πατέρας του Απολλόδωρου, κατανοώντας την κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο Τιμόθεος εξαιτίας τόσο της επικείμενης δίκης του όσο και της οικονομικής του δυσπραγίας,

¹¹⁰ Βλ. γενικά για τις αυξομειώσεις στο ρυθμό των δικανικών αφηγήσεων De Jong- Nünlist 2007: 10 και 342.

¹¹¹ 49.17. Είναι η δεύτερη φορά που ο Τιμόθεος παρουσιάζεται να χρησιμοποιεί το ίδιο ψεύδος, πρβ. 49.12.

δίνει εντολή στον Φορμίωνα να πληρώσει τις 1.000 δραχμές στον Φίλιππο και να γράψει στα βιβλία της τράπεζας ότι το χρέος ανήκει στον Τιμόθεο.

▪ Εγκιβωτισμένη αφήγηση (49.18-21):

Στο σημείο αυτό ο Απολλόδωρος διακόπτει την αφήγηση και μεταφέρει τους ακροατές του στο παρόν της δίκης, για να αναφερθεί στους δύο μάρτυρες που πρόκειται να καλέσει στη συνέχεια, με τον έναν εκ των οποίων μάλιστα έχει αντιδικήσει στο παρελθόν. Συγκεκριμένα, ο πρώτος μάρτυρας, ο Φορμίων, φαίνεται ότι δίνει την κατάθεσή του μαζί με τα υπόλοιπα άτομα που ήταν τότε υπεύθυνα για τις συναλλαγές στην τράπεζα του Πασίωνα (τους *έπικαθημένους*, 49.33). Ως δεύτερος μάρτυρας καλείται ο Αντιφάνης, ο ταμίας του Φιλίππου, ο οποίος όμως δεν διευκρινίζεται στη συνέχεια αν όντως προσήλθε. Ο Απολλόδωρος ενσωματώνει στην αφήγηση μια ιστορία που λαμβάνει επεξηγηματικό ρόλο, στην οποία ο ρήτορας δικαιολογεί την αδυναμία του να προσκομίσει τη μαρτυρία του Αντιφάνη κατά τη διάρκεια της δικοδικασίας που είχε προηγηθεί και τη συνακόλουθη μήνυση βλάβης που υπέβαλε ο ίδιος στον Αντιφάνη για την παράλειψή του να εμφανιστεί ως μάρτυρας.¹¹² Η παρέκβαση αυτή από την κυρίως ροή των γεγονότων εισάγει μέσα στην ενότητα της αφήγησης υλικό που θα έπρεπε να εμπεριέχεται στην επιχειρηματολογία. Το παράδειγμα αυτό εισχώρησης στην αφήγηση μη αφηγηματολογικού υλικού θεωρείται από τον Trevett ενδεικτικό της αδυναμίας του Απολλόδωρου τόσο να οργανώσει το υλικό του όσο και να αναπτύξει σωστά τα επιχειρήματα και τις αποδείξεις του, πράγμα που σημαίνει πως ο ρήτορας «αισθάνεται πιο οικεία» με τη διαχείριση της αφήγησης παρά με το τμήμα των πίστεων.¹¹³ Στην προκειμένη περίπτωση, ωστόσο, ο συνδυασμός αφήγησης και πίστεων ίσως έγκειται σε στρατηγική επιλογή του ρήτορα, προκειμένου ο ίδιος να εξυπηρετήσει καλύτερα το σκοπό του, δικαιολογώντας εκ των προτέρων την απουσία της μαρτυρικής κατάθεσης. Εξάλλου, ο Απολλόδωρος ενσωματώνει συστηματικά στην αφήγηση στοιχεία που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν έπειτα στην επιχειρηματολογία του.

¹¹² Για το ζήτημα εάν η νομική διαδικασία που ξεκινά ο Απολλόδωρος εναντίον του Αντιφάνη είναι *δίκη λιπομαρτυρίου* ή *δίκη βλάβης* βλ. Harrison 1971: 141-142.

¹¹³ Βλ. Trevett 1992: 91.

▪ Τρίτο δάνειο (49.22-24):

Η μετάβαση από την εγκιβωτισμένη ιστορία της διαιτησίας στη βασική αφήγηση πραγματοποιείται με ένα ακόμη μετα-αφηγηματικό σχόλιο: *ὡς δὲ οὐκ ἀληθῆ ἔλεγεν, ἀλλ' αὐτὸς δανεισόμενος ἀποστερεῖ, ἐγὼ ὑμᾶς διδάξω, ἐπειδὴν καὶ περὶ τῶν ἄλλων ὧν ὀφείλει καθ' ἕκαστον ὑμῖν διηγῆσθαι* (49.21). Το αφηγηματικό τμήμα που αφορά στο τρίτο κατά σειρά δάνειο του Τιμόθεου από την τράπεζα του Πασίωνα εισάγεται ξανά με το «γάρ» (49.22) και θέτει εξαρχής τοπικούς και χρονικούς δείκτες: η ιστορία τοποθετείται στο μήνα Μαιμακτηριώνα του 373/2 π.Χ.¹¹⁴ λίγο πριν από τη δίκη του Τιμόθεου, όταν ακριβώς κατέφθασαν στο σπίτι του στον Πειραιά ο Αλκέτας και ο Ιάσων για να τον υποστηρίξουν. Επειδή ο Τιμόθεος δεν είχε τα απαραίτητα για τη φιλοξενία εφόδια, στέλνει το δούλο του Αισχρίωνα να ζητήσει από τον πατέρα του Απολλόδωρου κλινοσκεπάσματα, ρούχα, δύο ασημένια κύπελλα και μία μνα (100 δραχμές). Ο Πασίων του δανείζει όλα όσα χρειάζεται, διότι κατανόησε και πάλι την οικονομική του δυσχέρεια, αλλά όταν φτάνει η στιγμή αυτά να επιστραφούν, ο δούλος του Τιμόθεου αμελεί να προσκομίσει τα δύο κύπελλα και τις 100 δραχμές.

Η ιστορία αυτή εντάσσεται σε κοινά συμφραζόμενα με την προηγούμενη, διότι περιλαμβάνει στοιχεία που αφορούν στη δίκη του Τιμόθεου και την κατάληξή της, τα οποία -εφόσον έχουν περιγραφεί λεπτομερώς παραπάνω- εδώ αναφέρονται περισσότερο ως χρονικοί δείκτες προκειμένου να εντάξουν ευχερέστερα το ακροατήριο στο ιστορικό πλαίσιο της αφήγησης.¹¹⁵ Παράλληλα, ο ρήτορας εκφράζει σε πλάγιο λόγο τις σκέψεις του πατέρα του για να αιτιολογήσει αφενός το γεγονός ότι εκείνος καθυστέρησε να απαιτήσει την αποπληρωμή του χρέους και αφετέρου να αναδείξει την αντίθεση μεταξύ του φιλεύσπλαχνου Πασίωνα και του άδικου και αισχροκερδούς Τιμόθεου: *ἀπολελυμένῳ τοίνυν τῆς αἰτίας πολλῆ συνέβαινε αὐτῷ μετὰ ταῦτα χρημάτων ἀπορία εἷς τε τὰς ἰδίας χρείας καὶ εἷς τὰς δημοσίας εἰσφοράς, ἃ ὀρῶν ὁ πατὴρ ὁ ἐμὸς οὐκ ἐτόλμα τοῦτον εὐθὺς ἀπαιτεῖν τὸ ἀργύριον: οὔτε γὰρ ἂν τοῦτον εὐπορήσανθ' ἠγεῖτο ἀδικῆσαι αὐτόν, οὔτ' ἂν αὐτὸς ἀποροῦντα τοῦτον ἔχειν ὀπόθεν εἰσπράξειεν* (49.23-24). Η προσδοκία του Πασίωνα για τη συνέπεια του Τιμόθεου στις οικονομικές του συναλλαγές αλλά και για ενδεχόμενη ανταπόδοση χάριτος καταρρίπτεται αμέσως έπειτα, όταν ο αφηγητής εκθέτει την κατάληξη της ιστορίας.

¹¹⁴ Ο μήνας *Μαιμακτηριῶν* ήταν ο 5^{ος} μήνας του αττικού έτους, περίπου ο δικός μας Νοέμβριος, ενώ το 373/2 π.Χ. ήταν το έτος κατά το οποίο ήταν άρχων ο Αστείος.

¹¹⁵ Βλ. 49.22: *ἐπὶ τὸν ἀγῶνα τὸν τούτου*· 49.23: *ἀπολελυμένῳ τοίνυν τῆς αἰτίας*

▪ Τέταρτο δάνειο (49.25-30):

Η αφήγηση του 4^{ου} δανείου ξεκινά αυτή τη φορά με το σύνδεσμο «τοίνυν» και έχει ως αφετηρία τη στιγμή που ο Τιμόθεος επρόκειτο να ταξιδέψει στην Αίγυπτο για να τεθεί υπό τις υπηρεσίες του βασιλιά της Περσίας, γεγονός που, όπως πληροφορούμαστε παρακάτω (49.28), συνέβη το μήνα Θαργηλιώνα του 373/2 π.Χ. Ο Τιμόθεος επιζητά συνάντηση με τον Πασίωνα στο Παράλιο,¹¹⁶ όπου συστήνει στον τραπεζίτη τον Φιλώνδα, πιστό συνεργάτη του εκείνο τον καιρό, και ζητά να πληρώσει ο ίδιος το ναύλο για τα ξύλα που θα μετέφερε ο Φιλώνδας από την Μακεδονία ως δώρο του βασιλιά Αμύντα προς τον Τιμόθεο. Στο σημείο αυτό παρατίθεται ο υποτιθέμενος διάλογος του Τιμόθεου με τον Πασίωνα σε πλάγιο λόγο, μέσα από τον οποίο εκφράζονται οι σκέψεις των δύο προσώπων. Πριν εκθέσει τα λόγια του αντιδίκου, ο αφηγητής παρεμβάλλει προκαταβολικά ένα σχόλιο εν είδει προλήψεως για την μετέπειτα έκβαση της ιστορίας, που υπονομεύει εκ των προτέρων την αξιοπιστία του λόγου του Τιμόθεου: *ἄμα τε τῇ δεήσει εἶπε λόγον, ᾧ οὐκ ἀκόλουθα ποιεῖ τὰ ἔργα νυνί* (49.27). Ο ίδιος ο στρατηγός παρουσιάζεται να είναι ευγνώμων για τις προηγούμενες ευεργεσίες του Πασίωνα προς αυτόν και να δημιουργεί την προσδοκία για ανταπόδοση χάριτος.¹¹⁷ Η τεχνική αυτή της παράθεσης του ακριβούς (κατά το δοκούν) λόγου του Τιμόθεου εντείνει τη σημασία της αποτυχίας του αντιδίκου να τηρήσει τις υποσχέσεις του, ενώ ταυτόχρονα συνιστά έμμεσο αποδεικτικό στοιχείο υπέρ της ισχύος των δανεισμάτων.¹¹⁸ Τα λόγια του Πασίωνα, από την άλλη πλευρά, που συνοδεύονται από το σχόλιο του αφηγητή για τη συναισθηματική αντίδρασή του στο λόγο του συνομιλητή του (*ἀκούσας δὲ ὁ πατήρ ὁ ἐμὸς ταῦτα ἦσθη τε τοῖς λόγοις*, 49.27) αποσκοπούν στην ανάδειξη του χαρακτήρα του ίδιου και στην αντιδιαστολή του με το ήθος του Τιμόθεου. Ο Πασίων στο σημείο αυτό εμφανίζεται ευκολόπιστος και θύμα της εξαπάτησης του Τιμόθεου, ο οποίος με τις ψευδεῖς του υποσχέσεις επιχειρεί να χειραγωγήσει το συνομιλητή του προς το προσωπικό του συμφέρον.

¹¹⁶ Το Παράλιον ήταν το ιερό κάποιου ήρωα Πάραλου. Η επιλογή του συγκεκριμένου τόπου ενδεχομένως προσδίδει επισημότητα στο διάλογο που θα ακολουθήσει, ενώ οι ψευδεῖς υποσχέσεις στις οποίες θα προβεί ο Τιμόθεος αποκτούν ένα ανόσιο περίβλημα.

¹¹⁷ Βλ. 49.25: *τῶν τε προὔπηγμένων εἰς αὐτὸν ἐπῆνει*. 49.27: *ἔφη γάρ, κἂν μὴ τύχη ὧν ἐδεῖτο τοῦ πατρός, οὐκ ὀργισθήσεσθαι ὥσπερ ἂν ἄλλος τις ἀποτυχόν, ἀλλ' ὧν αὐτῷ δεηθέντι ὑπηρετήκεν, τούτων, ἂν ποτε δύνηται, χάριν ἀποδώσειν*.

¹¹⁸ Ο ρήτορας, δηλαδή, παραθέτοντας τα λόγια του Τιμόθεου, τον βάζει ουσιαστικά να ομολογήσει ότι ευεργετήθηκε από τον Πασίωνα μέσω των δανείων που του χορηγήθηκαν.

Μετά από το σύντομο αυτό διάλογο, η εξιστόρηση των γεγονότων μετατίθεται στον επόμενο χρόνο (372/1 π.Χ) όταν πλέον ο Τιμόθεος έχει φύγει από την Αθήνα και ο Φιλώνδας επιστρέφει από τη Μακεδονία με τα ξύλα, το ναύλο των οποίων είχε συμφωνήσει ο Πασίων να πληρώσει, ώστε εκείνα να μεταφερθούν στο σπίτι του Τιμόθεου στον Πειραιά. Το συγκεκριμένο τμήμα της αφήγησης ολοκληρώνεται με την καταχώριση του χρέους και του οφειλέτη στο τραπεζικό αρχείο (49.30). Χαρακτηριστική στην αφήγηση του 4^{ου} δανείου είναι η διαρκής επανάληψη του σκηνικού της σύστασης του Φιλώνδα στον Πασίωνα, που δεν περνά απαρατήρητη από το μάτι ενός προσεκτικού αναγνώστη. Το «*συνιστάναι*» φαίνεται πως λειτουργεί ως τεχνικός όρος για τη γνωριμία ενός ατόμου με τον τραπεζίτη.¹¹⁹ Ο Απολλόδωρος επαναλαμβάνει συνολικά οχτώ φορές ότι ο Τιμόθεος σύστησε τον Φιλώνδα στον πατέρα του, έτσι ώστε να αποτυπωθεί στη μνήμη των ακροατών πως ο Πασίων δεν τον γνώριζε από πριν, στοιχείο που θα χρησιμοποιηθεί παρακάτω στην επιχειρηματολογία.

▪ Συμπλήρωμα στο τρίτο δάνειο (49.31-32):

Στον ίδιο χρόνο (372/1 π.Χ.) τοποθετείται και το τελευταίο μέρος της αφήγησης που άπτεται του συμπληρώματος στο τρίτο κατά σειρά δάνειο, ως συνέπεια της παράλειψης του Τιμόθεου να επιστρέψει τα ασημένια κύπελλα που είχε δανειστεί όταν φιλοξενούσε τον Ιάσονα και τον Αλκέτα. Τα δύο αυτά κύπελλα, όπως εξιστορεί ο Απολλόδωρος, ανήκαν σε κάποιον Τιμοσθένη, φίλο και συνεργάτη του Φορμίωνα, ο οποίος τα είχε αφήσει για φύλαξη στην τράπεζα μαζί με άλλα χρήματα που είχε καταθέσει για το χρονικό διάστημα της απουσίας του από την Αθήνα. Όταν, λοιπόν, ο Τιμοσθένης επιστρέφει και ζητά τα ασημένια του κύπελλα, ο Πασίων του εξηγεί ότι δόθηκαν κατά λάθος αλλού και τον πείθει να λάβει ως αποζημίωση το ποσό των 237 δραχμών, το οποίο προσέθεσε έπειτα στο προηγούμενο χρέος του Τιμόθεου. Η αφήγηση για το συγκεκριμένο χρέος συνοδεύεται από τις μαρτυρίες τόσο του Φορμίωνα και των υπολοίπων εργαζομένων της τράπεζας όσο και του ίδιου του Τιμοσθένη που έλαβε την αποζημίωση για τα κύπελλα. Στο σημείο αυτό ολοκληρώνεται η ενότητα των αφηγήσεων και ο ρήτορας προσκομίζει τις μαρτυρικές καταθέσεις και τους όρκους που επιβεβαιώνουν τα γεγονότα που έχει αφηγηθεί..

¹¹⁹ Βλ. Cohen 1992: 212 σημ. 133. Πρβ. Ισοκρ. 17.4.

3. Επιχειρηματολογία και ἄτεγνοι πίστεις

Οι πίστεις θεωρούνταν το σημαντικότερο τμήμα ενός δικανικού λόγου στη ρητορική θεωρία του 4^{ου} αι. π.Χ., μέσα από το οποίο γινόταν εμφανής η προσπάθεια ενός ρήτορα να πείσει τους δικαστές πως η δική του εκδοχή της ιστορίας είναι πιο αληθινή από εκείνη του αντιδίκου του. Για να επιτευχθεί το δύσκολο αυτό εγχείρημα, ο ομιλητής καλούνταν να κομίσει δύο ειδών τεκμήρια: άμεσα αποδεικτικά στοιχεία, *ἀτέχνους πίστεις*, όπως καταθέσεις μαρτύρων, όρκους, έγγραφα, και έντεχνα μέσα πειθούς, *ἐντέχνους πίστεις*, δηλαδή επιχειρήματα βασισμένα κατά κύριο λόγο στην πιθανότητα (*εἰκότα*), αλλά και τεχνικές σκιαγράφησης (διά του λόγου) του *ἠθους* του ομιλητή και πρόκλησης *πάθους* στο ακροατήριο.¹²⁰ Οι στρατηγικές ηθοποιίας και παθοποιίας τις οποίες επιστρατεύει ο ρήτορας, παρότι εντοπίζονται σε ολόκληρο το λόγο, γίνονται περισσότερο εμφανείς στην αφήγηση και στον επίλογο αντίστοιχα, ενώ στο τμήμα των πίστεων περιλαμβάνονται κατά βάση τα επιχειρήματα του ρήτορα και οι καταθέσεις των μαρτύρων.

Τα επιχειρήματα που παρατίθενται από τον ομιλητή φέρουν αποδεικτική ισχύ μόνο όταν εντάσσονται στο αρμόζον συγκείμενο, το οποίο παρέχεται από την αφήγηση που έχει προηγηθεί.¹²¹ Για το λόγο αυτό, ο Απολλόδωρος επαναλαμβάνει τα βασικά σημεία της ιστορίας κάθε δανείου πριν προβεί στην έκθεση της επιχειρηματολογίας του και στην παροχή των μαρτυρικών καταθέσεων, ενώ παράλληλα συμπλέκει στις πίστεις αφηγηματικό υλικό, γεγονός που υποδηλώνει τη μεγαλύτερη εξοικείωση του ρήτορα με τις αφηγήσεις παρά με τη λογική επιχειρηματολογία.

Στο τμήμα αυτό παρατηρείται έντονα η στροφή από τον πλάγιο λόγο, που κυριαρχούσε στην αφήγηση, στον ευθύ λόγο με συχνές αποστροφές προς τον κατηγορούμενο αλλά και προσφωνήσεις των δικαστών σε δεύτερο πρόσωπο.¹²² Η μεταβολή αυτή σηματοδοτεί την ενεργό ένταξη του ομιλητή στη δράση της υπόθεσης, εφόσον στο προηγούμενο τμήμα εκείνος ήταν απλώς ο εξωτερικός αφηγητής γεγονότων στα οποία δεν ήταν παρών ούτε είχε προσωπική ανάμειξη.¹²³ Στην ενότητα της επιχειρηματολογίας, όμως, ο Απολλόδωρος λαμβάνει ενεργό

¹²⁰ Βλ. Αριστ. *Ρητ.* 1355b35-39.

¹²¹ Πρβ. Gagarin 2003: 199 «Η λογική επιχειρηματολογία είναι παρούσα (στους δικανικούς λόγους), αλλά πάντοτε στα συμπραζόμενα μιας ιστορίας, και η ιστορία κάνει περισσότερα από όσα νομίζουμε για να ελέγξει τη συλλογιστική διαδικασία».

¹²² Βλ. 49.39, 46, 49-50, 61, 63-64, 66-67.

¹²³ Βλ. Kapparis 2017: 289.

συμμετοχή, διότι έχει προηγηθεί η δική του αντιπαράθεση με τον Τιμόθεο κατά τη διάρκεια της διαιτησίας, στην οποία βασίζει ο ίδιος την προσκόμιση των αποδεικτικών του στοιχείων και την κατασκευή των επιχειρημάτων του.

Ο Απολλόδωρος διαρθρώνει το τμήμα των πίστεων με έναν φαινομενικά ανορθόδοξο τρόπο, διότι δεν εκθέτει τα επιχειρήματά του ακολουθώντας τη χρονολογική σειρά των δανεισμών- μια τακτική που, όπως είδαμε, εφαρμόζεται με σχολαστική ακρίβεια στην αφήγηση. Συγκεκριμένα, στην αρχή της απόδειξης, δίνεται ένα επιχειρήμα *ἀπὸ τοῦ εἰκότος* αναφορικά με το τέταρτο δάνειο (49.34-42). Έπειτα, ο Απολλόδωρος βασισμένος στο πιο βαρυσήμαντο αποδεικτικό του στοιχείο, τα βιβλία («*γράμματα*») της τράπεζας, διατρέχει πάλι από την αρχή κάθε δάνειο και παρέχει πιθανά επιχειρήματα για να ενισχύσει τη θέση του. Ο ομιλητής, γνωρίζοντας πιθανότατα ήδη τα τεκμήρια που θα χρησιμοποιήσει ο κατηγορούμενος στο λόγο του, εφόσον είχαν ενδεχομένως εκτεθεί στη διαδικασία της διαιτησίας που είχε προηγηθεί, έχει το πλεονέκτημα της εκ των προτέρων ανασκευής τους. Μεταξύ των επιχειρημάτων, ο ρήτορας παρεμβάλλει διάσπαρτα και *ἀτέχνους πίστεις*, τις μαρτυρίες ἑξι τουλάχιστον προσώπων αλλά και τον δικό του ὄρκο.

Οι πρώτες μαρτυρίες που προσκομίζει ο Απολλόδωρος είναι εκείνες του Φορμίωνα και των υπολοίπων ατόμων που εργάζονταν τότε στην τράπεζα. Σε αυτές συμπεριλαμβάνεται η μαρτυρία του Τιμοσθένη, τον οποίο ο Πασίων είχε αποζημιώσει για τα ασημένια κύπελλα που είχαν δοθεί κατά λάθος στον Τιμόθεο και δεν είχαν μέχρι τότε επιστραφεί (49.33). Αμέσως μετά, ο Απολλόδωρος παραθέτει τη μαρτυρία του Τιμόθεου, ο οποίος κατά τη διάρκεια της διαιτησίας φαίνεται ότι έχει παραδεχτεί πως η ξυλεία που είχε φέρει ο Φιλώνδας από τη Μακεδονία μεταφέρθηκε από το λιμάνι στο σπίτι του στον Πειραιά (49.33). Όπως μπορούμε να συναγάγουμε από τα παρακάτω, όμως, ο Τιμόθεος ισχυρίστηκε ότι η ξυλεία δεν ήταν δική του, αλλά ανήκαν στον Φιλώνδα και είχαν μεταφερθεί στην Αθήνα χάριν εμπορίας.¹²⁴

Ο Απολλόδωρος ξεκινά την επιχειρηματολογία του αναφερόμενος στο τέταρτο δάνειο, σηματοδοτώντας παράλληλα με το δικό του σχόλιο τη μετάβαση στο τμήμα των πίστεων: *ἔτι δὲ καὶ ἐκ τεκμηρίων πειράσομαι ἐγὼ ὑμᾶς διδάξαι ὅτι ἀληθῆ λέγω*

¹²⁴ Ο Απολλόδωρος φαίνεται εκ πρώτης όψεως να παρερμηνεύει τη μαρτυρία του Τιμόθεου: στο 49.33 μας πληροφορεί πως ο Τιμόθεος συμφώνησε πως η ξυλεία μεταφέρθηκε στο σπίτι του στον Πειραιά, ενώ αμέσως μετά (49.34) εκλαμβάνει τη μαρτυρία αυτή ως παραδοχή της κυριότητας του Τιμόθεου επί των ξύλων. Αν εκείνος είχε ήδη ομολογήσει πως ήταν δική του η ξυλεία, δεν θα υπήρχε λόγος ο Απολλόδωρος να παραθέσει επιχειρήματα για να το αποδείξει. Προφανώς, λοιπόν, ο Απολλόδωρος ερμηνεύει κατά το δοκούν –και το συμφέρον– την μαρτυρία του Τιμόθεου και δεν πρόκειται για αθώα παρερμηνεία.

(49.34). Ο ομιλητής προβάλλει τα εξής επιχειρήματα- εν είδει ρητορικών ερωτήσεων που απευθύνονται στους δικαστές σε δεύτερο πληθυντικό πρόσωπο- για να αποδείξει αφενός ότι η ξυλεία ανήκε στον Τιμόθεο και αφετέρου ότι ο Πασίων πλήρωσε τα έξοδα μεταφοράς τους κατ' εντολή του Τιμόθεου: ο Πασίων, αν ήξερε πως η ξυλεία δεν ανήκε στον Τιμόθεο αλλά στον Φιλώνδα που μετά βίας γνώριζε, δεν θα άφηνε ποτέ να μεταφερθεί το εμπόρευμα από το λιμάνι, αλλά αφού θα τοποθετούσε κάποιον δούλο στη φύλαξή του, θα περίμενε μέχρι να πουληθεί κάποιο μέρος του, ώστε να αποζημιωθεί για τα χρήματα του ναύλου (49.35).¹²⁵

Έπειτα, κανένας από τους φίλους και συγγενείς του Τιμόθεου, που επιμελούνταν τις υποθέσεις του όσο εκείνος έλειπε στην Αίγυπτο, δεν προσήλθε ως μάρτυρας για να καταθέσει είτε ότι ο Πασίων δεν ήταν αυτός που κάλυψε τα έξοδα για τη μεταφορά της ξυλείας, είτε ότι τα χρήματα λήφθηκαν όντως από την τράπεζα αλλά έχουν αποπληρωθεί από τον ίδιο το Φιλώνδα ή από κάποιον εκ των οικείων του Τιμόθεου (49.38).¹²⁶ Το δεύτερο αυτό επιχείρημα αναλύει εκτενώς ο Απολλόδωρος στη συνέχεια, στο πλαίσιο της πρώτης αποστροφής του προς τον αντίδικο (49.39-41). Η παράλειψη του Τιμόθεου να προσκομίσει μαρτυρική κατάθεση των συγγενών του ερμηνεύεται διττά από τον ίδιο τον ομιλητή: είτε οφείλεται στην έλλειψη εμπιστοσύνης και οικειότητας στον οίκο του αντιδίκου είτε σε συνειδητή επιλογή του που αποδεικνύει την πλεονεξία του ίδιου και τη σκόπιμη εξαπάτηση του Απολλόδωρου και της οικογένειάς του. Παρόλο που η πρώτη πιθανή ερμηνεία που δίνεται από το ρήτορα δεν συνιστά απόδειξη της εγκυρότητας του επιχειρήματος του, ωστόσο αποσκοπεί στον αρνητικό χαρακτηρισμό του Τιμόθεου και στην αντιδιαστολή των οίκων των διαδίκων.

Για να ενισχύσει την αλήθεια των λεγομένων του, ο Απολλόδωρος ζητά να αναγνωσθεί ο όρκος που είχε δώσει ενώπιον του διαιτητή. Στο έγγραφο αυτό της *πίστεως* υποθέτουμε πως ο ομιλητής ορκίζεται ή προκαλεί τον αντίδικο του να του επιτρέψει να ορκιστεί ότι ο Τιμόθεος έλαβε πράγματι τα χρήματα από την τράπεζα του πατέρα του και το χρέος αυτό δεν έχει ακόμη αποπληρωθεί.¹²⁷ Στο τέλος του

¹²⁵ Αυτή ήταν η συνήθης πρακτική για τη μεταφορά εμπορευμάτων, βλ. Cohen 1992: 37. Η λειτουργία της πολλαπλής επανάληψης της σύστασης του Φιλώνδα στον Πασίωνα έγκειται στην ενίσχυση ακριβώς αυτού του επιχειρήματος.

¹²⁶ Ο Απολλόδωρος κρίνει αναγκαία την προσκόμιση μαρτυρικής κατάθεσης των συγγενών του Τιμόθεου, διότι ο Φιλώνδας είχε στο μεταξύ πεθάνει πριν ακόμη επιστρέψει ο στρατηγός από την Αίγυπτο (49.39).

¹²⁷ Η Scafuro 2011: 378 σημ. 83, υποθέτει ότι ο Απολλόδωρος ενδεχομένως είχε προετοιμάσει έναν όρκο και προκάλεσε τον Τιμόθεο στη διαιτησία να του ζητήσει να ορκιστεί. Παρόλο που φαίνεται πως ο Τιμόθεος δεν δέχτηκε αυτή την πρόκληση, το έγγραφο του όρκου συμπεριλήφθηκε στη

τμήματος της επιχειρηματολογίας, ο ρήτορας αναφέρεται με περισσότερες λεπτομέρειες στην *πρόκλησιν τοῦ ὄρκου* που διατυπώθηκε και από τις δύο πλευρές κατά τη διάρκεια της διαιτησίας. Ο Απολλόδωρος, εντούτοις, δεν προσέφερε την ευκαιρία στον Τιμόθεο να δώσει τον ὄρκο, διότι, όπως ισχυρίζεται, ο λόγος του δεν είναι αξιόπιστος δεδομένης της προηγούμενης εξοικείωσής του με την επιορκία και ψευδορκία.¹²⁸

Ο ομιλητής προσκομίζει, έπειτα, τη μαρτυρία του Πασικλή, ο οποίος καλείται να επιβεβαιώσει πως ο πατέρας τους Πασίων όσο ήταν άρρωστος, ενημέρωνε και τους δύο γιους του αναλυτικά για τα χρέη που οφείλονταν στην τράπεζα, τους οφειλότες και το ακριβές ποσόν που χρωστούσε ο καθένας, από ποιον λήφθηκαν τα χρήματα και με ποια αιτιολογία (49.42). Ο Πασικλής, είτε δεχτούμε ότι είναι ενήλικος τη στιγμή της δίκης είτε όχι, καλείται να δώσει κατάθεση για γεγονότα που συνέβησαν όταν ήταν ακόμη παιδί.¹²⁹ Είναι αμφίβολο αν όντως ο Πασίων εξέθετε τόσο λεπτομερώς τα δεδομένα των τραπεζικών συναλλαγών σε ένα παιδί μόλις δέκα χρονών, όπως και αν ο Πασικλής είναι σε θέση να θυμηθεί, τη στιγμή που διεξάγεται η δίκη, πληροφορίες για ένα τόσο εξειδικευμένο ζήτημα που ανάγεται στην παιδική του ηλικία.

Αυτή η προφορική παρουσίαση των χρεών, πάντως, από τον Πασίωνα συμπίπτει με το περιεχόμενο των *«γραμμάτων»*, των γραπτών καταχωρίσεων στα τραπεζικά βιβλία, τα οποία συζητά ο ενάγων αμέσως παρακάτω (49.43). Αντίγραφα αυτών των *«γραμμάτων»* είχε ζητήσει ο Τιμόθεος μπροστά στο διαιτητή: στη δίκη ο Απολλόδωρος περιλαμβάνει ακόμη μία μαρτυρία του Τιμόθεου, στην οποία αυτός ομολογεί πως έστειλε ο ίδιος τον Φρασηρίδη να παραλάβει από την τράπεζα τα αντίγραφα των τραπεζικών υπομνημάτων που αφορούσαν στις οφειλές του.¹³⁰ Τα *«γράμματα»*, επομένως, που είχε προσκομίσει ο Απολλόδωρος ενώπιον του διαιτητή λειτουργούν ως επιπρόσθετα και αδιάψευστα αποδεικτικά στοιχεία (49.44).

Μετά την παράθεση των δύο μαρτυριών που αφορούν στο συνολικό χρέος, ο ρήτορας αναλαμβάνει να αντικρούσει τα επιχειρήματα που υποθέτουμε πως

δίκη ως αποδεικτικό στοιχείο. Πρβ. Mirhady 1991: 80, ο οποίος υποστηρίζει πως εφόσον η πρόκληση του ὄρκου απορρίφθηκε, το έγγραφο που τοποθετήθηκε στον εχίνο θα πρέπει να ήταν μια γραπτή διατύπωση της πρότασης του ὄρκου και όχι ο ίδιος ο ὄρκος.

¹²⁸ Βλ. 49.65-67. Το τμήμα αυτό του λόγου αναλύεται αμέσως παρακάτω σσ. 53 κ.εε. της παρούσας εργασίας.

¹²⁹ Ο Πασικλής, γεννημένος περίπου το 380 π.Χ., λίγο πριν από το θάνατο του πατέρα του θα πρέπει να ήταν το πολύ δέκα χρονών.

¹³⁰ Για τη διαδικασία της *προκλήσεως* για αίτηση αντιγράφων των αρχείων βλ. Harrison 1971: 135.

χρησιμοποίησε ο Τιμόθεος προς υπεράσπισή του μπροστά στο διαιτητή για καθένα από τα τέσσερα δάνεια κατά σειρά. Αναφορικά με το πρώτο δάνειο, λοιπόν, που είχε χορηγηθεί λίγο πριν από την εκστρατεία στην Κέρκυρα, ο στρατηγός ισχυρίζεται πως τα χρήματα δεν τα δανείστηκε ο ίδιος, αλλά ο ταμίας του Αντίμαχος. Για να αποδείξει ο Απολλόδωρος ότι το συγκεκριμένο δάνειο λήφθηκε από τον Αντίμαχο όχι όμως για ιδιωτικό του σκοπό αλλά κατ' εντολή του Τιμόθεου, επισημαίνει πως ο εναγόμενος δεν παρείχε κανένα μάρτυρα για να υποστηρίξει τη θέση του και εκθέτει το εξής επιχειρήμα: αν ήταν όντως ο Αντίμαχος ο οφειλέτης του δανείου, ο Πασίων θα είχε αδράξει την ευκαιρία, τη στιγμή που δημεύτηκε η περιουσία εκείνου μετά την αποτυχημένη εκστρατεία του 373 π.Χ., να διεκδικήσει μερίδιο σε αυτή, ώστε να ανακτήσει τα οφειλόμενα. Οι πιθανές αιτίες που θα εμπόδιζαν αυτή τη διεκδίκηση, όπως επί παραδείγματι η αδυναμία πληρωμής του απαιτούμενου για τη διεκδίκηση κρατικής περιουσίας ποσού (*παρακαταβολή*), η αμφισβήτηση της αξιοπιστίας του τραπεζίτη ή η πιθανή αντίρρηση του Καλλίστρατου που ήταν υπεύθυνος για τη δήμευση, δεν υφίστανται στην περίπτωση του Πασίωνα (49.45-47).¹³¹ Ο Απολλόδωρος επικαλείται μάλιστα την προσωπική γνώση των δικαστών για το χαρακτήρα του πατέρα του, σε μια προσπάθεια να εξάρει την προθυμία εκείνου να υπηρετεί το δημόσιο συμφέρον: *πάντες γὰρ ἴστε τὸν πατέρα τὸν ἐμὸν οὐ τῶν δημοσίων ἀδίκως ἐπιθυμοῦντα, ἀλλὰ τῶν αὐτοῦ ὑμῖν, ὃ τι κελεύσατε, προθύμως ἀναλίσκοντα* (49.46).

Σχετικά με το δεύτερο δάνειο των 1.000 δραχμών που έλαβε ο Τιμόθεος από τον Πασίωνα με σκοπό να εξοφλήσει το χρέος σε κάποιον πλοιοκτήτη Φίλιππο, από τον οποίο είχε δανειστεί το ίδιο ποσό για να το διανείμει στα πληρώματα των βοιωτικών πλοίων, ο ίδιος ισχυρίζεται πως ο δανειολήπτης ήταν ο Βοιωτός ναύαρχος, ο οποίος μάλιστα έδωσε στον Πασίωνα χαλκό ως υποθήκη. Η διάψευση του παραπάνω ισχυρισμού στηρίζεται στα εξής επιχειρήματα: κατ' αρχάς, ο Τιμόθεος- και όχι ο Βοιωτός ναύαρχος- ήταν ο αρμόδιος να διανέμει την τροφή στα πληρώματα, να συλλέγει τις εισφορές και τα χρήματα των συμμάχων, και να λογοδοτεί για αυτά τα θέματα. Επιπλέον, το αν θα παρέμεναν ή όχι οι βοιωτικές τριήρεις στην πολεμική εκστρατεία (γεγονός που εξαρτιόταν από την τροφοδοσία των πληρωμάτων τους) ήταν ένα ζήτημα που θα επηρέαζε άμεσα την τύχη του Τιμόθεου, ενώ αντίθετα ο

¹³¹ Για τη διαδικασία της διεκδίκησης δικαιώματος σε κρατική περιουσία (*ἐνεπίσκημις*) και για την υποχρέωση πληρωμής της *παρακαταβολής* που αντιστοιχούσε στο 1/5 της αξίας του διεκδικούμενου ποσού, βλ. Harrison 1971: 180 και 215-216.

Βοιωτός διοικητής του στόλου δεν είχε κανένα όφελος από την παραμονή τους, ώστε να αναγκαστεί να δανειστεί χρήματα (49.49-50). Κατά δεύτερο λόγο, ο Πασίων διατηρούσε φιλική σχέση με τον Τιμόθεο, όχι με τον Βοιωτό ναύαρχο. Η προσφορά χαλκού ως υποθήκης δεν τεκμηριώνεται από ακριβή στοιχεία (ποσότητα και προέλευση του χαλκού, άτομα που τον μετέφεραν, τον παρέλαβαν και τον ζύγισαν), ενώ δημιουργεί απορία το γεγονός ότι ο ναύαρχος επέλεξε να δώσει το χαλκό στον Πασίωνα και δεν τον έδωσε εξαρχής στον Φίλιππο, που ευχαρίστως θα λάμβανε υποθήκη και τόκο για το δάνειο (49.51-53).

Ενώ εκθέτει το δεύτερο αυτό επιχείρημά του, ο Απολλόδωρος απευθύνει έναν καταιγισμό ερωτήσεων στον Τιμόθεο αναφορικά με τις λεπτομέρειες για την ποσότητα του χαλκού που υποτίθεται ότι ο Βοιωτός ναύαρχος έδωσε ως υποθήκη στον Πασίωνα, δίνοντας την εντύπωση ότι κάνει κάποιου είδους ανάκριση στον κατηγορούμενο, έτσι ώστε να τον οδηγήσει σε αμηχανία.¹³² Η ανάκριση αυτή, που εντάσσεται σε μια εκτενή αποστροφή προς τον αντίδικο (49.49-53), θέτει ένα πλήθος ερωτημάτων, η ακριβής απάντηση των οποίων θα καθιστούσε πειστικό το επιχείρημα του Τιμόθεου. Οι λεπτομέρειες τις οποίες επιζητά να μάθει ο Απολλόδωρος αφορούν στην ποσότητα του χαλκού, την προέλευσή του, τον τρόπο μεταφοράς του στον Βοιωτό ναύαρχο, την ιδιότητα των προσώπων που προσκόμισαν τον χαλκό στον Πασίωνα, τα ονόματα των δούλων που τον παρέλαβαν και τον ζύγισαν. Προφανώς ο ρήτορας απευθύνει εκ του ασφαλούς τις ερωτήσεις αυτές στον αντίδικο του, επειδή είναι βέβαιος πως δεν είναι δυνατό να απαντηθούν. Αυτό υποδεικνύεται και από την αυτοπεποίθηση και αμεσότητα που αποπνέει η αποστροφή του προς αυτόν, αλλά και από την επιθετική, θα λέγαμε, διάθεση με την οποία τον ανακρίνει.

Αναφορικά με το τρίτο δάνειο των 100 δραχμών και των δύο κυπέλλων που κοστολογήθηκαν με το ποσό των 237 δραχμών, ο Απολλόδωρος στηρίζεται εξ ολοκλήρου στο επιχείρημα ότι ο Τιμόθεος αρνήθηκε να παράσχει τη μαρτυρία του Αισχρίωνα, του ακολούθου του που στάλθηκε να παραλάβει τα χρήματα και τις φιάλες (49.55-58). Ο ομιλητής τονίζει πως ο Τιμόθεος απέφυγε να δώσει σαφή απάντηση ως προς την πολιτική υπόσταση του Αισχρίωνα, επειδή, κατά τον ίδιο, φοβόταν ότι η κατάθεση του ακολούθου του, είτε με μαρτυρία στην περίπτωση που ήταν ελεύθερος, είτε με βασανισμό, εάν ήταν δούλος, θα είχε αρνητικό γι' αυτόν

¹³² Ο Trevett 1992: 95 ονομάζει τη μέθοδο αυτή «πολλαπλή υποφορά». Ωστόσο, αυτό που κάνει ο Απολλόδωρος δεν είναι να απαριθμεί σε μορφή ερωτήσεων όλες τις πιθανές εκδοχές ενός ζητήματος και έπειτα να τις αναρρεί· οι ερωτήσεις που θέτει αφορούν κάθε φορά και ένα διαφορετικό στοιχείο, δεν είναι δηλαδή αμοιβαία αποκλειόμενες.

αποτελεσμα. Είναι χαρακτηριστική η επιμονή του Απολλόδωρου στην πρακτική του βασανισμού των δούλων για την εκμείωση της αλήθειας και στην αντιδιαστολή αυτής της μεθόδου προς τις μαρτυρικές καταθέσεις των Αθηναίων πολιτών, ιδίως αν λάβει κανείς υπόψη το γεγονός ότι ο ίδιος ήταν γιος ενός πρώην δούλου. Βέβαια, στην πράξη η πρόκληση σε βασανισμό («βάσανος») ουδέποτε κατέληγε σε πραγματικό βασανισμό του δούλου, αλλά αποσκοπεί κυρίως στην εξασφάλιση ρητορικού πλεονεκτήματος γι' αυτόν που τη ζητεί: η χρήση της προκλήσεως σε βασανισμό των δούλων στους δικανικούς λόγους καταλήγει σχεδόν πάντα στην απόρριψή της από τον αντίδικο.¹³³

Η επιχειρηματολογία του Απολλόδωρου για τα τέσσερα δάνεια ολοκληρώνεται με την προληπτική κατάρριψη του τελευταίου επιχειρήματος που επρόκειτο να χρησιμοποιήσει ο Τιμόθεος στην απολογία του και αφορά από κοινού στο τρίτο και τέταρτο δάνειο. Ο στρατηγός φαίνεται πως έχει ισχυριστεί ότι το έτος κατά το οποίο είναι καταχωρισμένο στα τραπεζικά βιβλία το χρέος για την ξυλεία και την αποζημίωση των κυπέλλων ο ίδιος απουσίαζε στην Αίγυπτο υπηρετώντας το βασιλιά της Περσίας· για το λόγο αυτό, δεν μπορεί να κατηγορηθεί ως οφειλέτης. Ο Απολλόδωρος, από την πλευρά του, βασίζει το αντεπιχείρημά του στις γνώσεις του για τη λειτουργία των τραπεζικών συναλλαγών και τις πρακτικές των τραπεζιτών: εξηγεί πως στα βιβλία της τράπεζας καταγράφεται το χρέος τη στιγμή της ανάληψης των χρημάτων από τον λογαριασμό. Έτσι, ενώ η εντολή για το δανεισμό δόθηκε νωρίτερα, η χρονολογία καταχώρισης του χρέους συμπίπτει με το χρόνο κατά τον οποίο δόθηκαν τα χρήματα στον εντεταλμένο για την παραλαβή τους σε κάθε περίπτωση (49.59-64). Ο Απολλόδωρος παρεμβάλλει στο σημείο αυτό ακόμη μία μαρτυρία, χωρίς να διευκρινίζεται, ωστόσο, ποιο ακριβώς είναι το πρόσωπο που καταθέτει. Από τις πληροφορίες που μας δίνει, υποθέτουμε ότι θα πρέπει να εμφανίζεται ένα από τα άτομα στα οποία ο Τιμόθεος, όταν επρόκειτο να υπηρετήσει ως μισθοφόρος, όφειλε επίσης χρήματα χωρίς υποθήκη και ενέχυρα, εφόσον η περιουσία του είχε υποθηκευτεί ήδη σε άλλα πρόσωπα και ο ίδιος βρισκόταν σε εξαιρετικά δύσκολη οικονομική κατάσταση (49.61).

Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί ο Απολλόδωρος στο σύνολό τους φαίνονται αρκετά πειστικά και αντικρούουν όλες τις πιθανές αντιρρήσεις του αντιδίκου, αν και έχουν αποτελέσει αντικείμενο αρνητικής κριτικής, κυρίως λόγω της έλλειψης

¹³³ Βλ. Gagarin 1996: 13, 16. Ανάλογη είναι και η χρήση της προκλήσεως του όρκου, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.

οργάνωσης και συνοχής στο τμήμα αυτό του λόγου.¹³⁴ Ο τρόπος με τον οποίο οργανώνει ο ρήτορας το υλικό του συνίσταται σε μια ομαδοποίηση των επιχειρημάτων που εξαρτάται άμεσα από το περιεχόμενο των θέσεων τις οποίες εκείνος επιθυμεί να ανασκευάσει. Πιο συγκεκριμένα, το βασικό επιχείρημα που πρόκειται να προβάλει ο αντιδίκος Τιμόθεος στηρίζεται στην υπόθεση πως δεν είναι ο ίδιος ο οφειλέτης αλλά κάποιιο άλλο πρόσωπο, διαφορετικό σε κάθε περίπτωση. Αυτό το εφαρμόζει στο πρώτο, δεύτερο και εν μέρει στο τέταρτο δάνειο. Ο Απολλόδωρος επιλέγει να ξεκινήσει με το τελευταίο δάνειο γιατί δεν καθίσταται απολύτως σαφές αν ο εναγόμενος θα υποστηρίξει πως δεν οφείλει ο ίδιος τα χρήματα ή ότι το ποσό έχει ήδη εξοφληθεί. Έπονται τα επιχειρήματα του πρώτου και δευτέρου δανείου που κινούνται στον ίδιο άξονα, ενώ το επιχείρημα για το τρίτο δάνειο βασίζεται αποκλειστικά στην αποτυχία του αντιδίκου να παράσχει μάρτυρες. Η επιχειρηματολογία κλείνει με την έκθεση τεκμηρίων σχετικών με την πρακτική των τραπεζικών καταχωρίσεων, που απευθύνονται στη δικαιολογία της απουσίας του Τιμόθεου από την Αθήνα ως απόδειξης της απαλλαγής του από το χρέος. Μια τέτοια ομαδοποίηση των επιχειρημάτων μπορεί να ερμηνεύσει τις σκοπιμότητες του ομιλητή στον τρόπο διαχείρισης των αποδεικτικών του μέσων.¹³⁵

- Η ρητορική της απάτης:

Στην τελευταία παράγραφο του τμήματος των πίστευων, ακριβώς πριν από τον επίλογο, ο Απολλόδωρος παραθέτει το νόμο περί εξαπάτησης του λαού: *ἐάν τις τὸν δῆμον ὑποσχόμενος ἐξαπατήσῃ, εἰσαγγελίαν εἶναι περὶ αὐτοῦ* (49.67).¹³⁶ Η αναφορά στο συγκεκριμένο νόμο γίνεται στο πλαίσιο της προσπάθειας του ομιλητή να δικαιολογήσει την απόρριψη της *προκλήσεως του ὄρκου* του αντιδίκου του, Τιμόθεου. Ο Απολλόδωρος επιτίθεται ανοιχτά στον επιφανή στρατηγό, κατηγορώντας τον για πολλές και μεγάλες επιπορκίες, που, κατά τα λεγόμενά του, συνέβησαν ολοφάνερα

---

¹³⁴ Βλ. Blass 1887-98: 525.

¹³⁵ Πρβ. την αξιολόγηση των επιχειρημάτων που πραγματοποιεί ο Trevett 1992: 95.

¹³⁶ Ο νόμος αυτός με ορισμένες παραλλαγές εμφανίζεται στις εξής πηγές: Δημ. 20.100, 135· Ξεν. Έλλ. 1.7.35· Αριστ. *Αθην. Πολ.* 43.5. Το ζήτημα που δημιουργείται από την παράθεση του συγκεκριμένου νόμου στο λόγο του Απολλόδωρου είναι ότι προβλέπεται η διαδικασία της «εἰσαγγελίας» για την αντιμετώπιση περιπτώσεων εξαπάτησης του λαού με ψευδείς υποσχέσεις, διαδικασία που αφενός δεν αναφέρεται στις υπόλοιπες παραλλαγές του νόμου και της οποίας η χρήση και εξέλιξη αφετέρου δεν είναι απολύτως γνωστή και σαφής στις πηγές μας συνολικά. Βλ. τη συζήτηση που κάνει ο Hesk 2001: 55 κ.εε. Πρβ. Hansen 1975: 14 και Kremmydas 2013: 51-52.

τόσο ενώπιον της πόλης όσο και σε ιδιωτικό επίπεδο.¹³⁷ Για το λόγο αυτό, αφενός, και αφετέρου επειδή ο ίδιος ο ομιλητής θεωρεί πως διαθέτει ήδη αρκετά αποδεικτικά στοιχεία, μάρτυρες και τεκμήρια, ώστε να είναι αυτός που θα κερδίσει τη δίκη, αρνείται να επιτρέψει στον αντίδικό του να δώσει τον όρκο.¹³⁸

Η πρόκλησις ὄρκου ήταν, σύμφωνα με τον Todd, μια διαδικασία της οποίας η σπάνια εφαρμογή υποδεικνύει πως μεθοδεύταν με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλιστεί η απόρριψή της από τον αντίδικο.¹³⁹ Ο Απολλόδωρος, επιδιώκοντας να χρησιμοποιήσει την πρόκληση προς όφελός του, προσαρμόζει τη ρητορική στρατηγική του ανάλογα με την έκβαση και το αποτέλεσμα της διαδικασίας. Δηλαδή, αφού ορκίστηκε ο ίδιος και τοποθέτησε τον όρκο του στον *ἐχθῖνον* (το κιβώτιο για την φύλαξη των αποδεικτικών στοιχείων που θα χρησιμοποιηθούν στη δίκη) κατά τη διάρκεια της διαίτησις, εξασφάλισε την απόδειξη της αλήθειας των λεγομένων του. Αν ο Τιμόθεος δεν έδειχνε διάθεση να ορκιστεί κι αυτός με τη σειρά του, ο Απολλόδωρος θα χρησιμοποιούσε την άρνησή του ως απόδειξη του ψεύδους του. Στην προκειμένη περίπτωση που ο αντίδικος προβαίνει εν τέλει εκείνος σε πρόκληση ὄρκου, ο ρήτορας αναγκάζεται να την απορρίψει προκειμένου να μην φτάσει η υπόθεση σε αδιέξοδο.¹⁴⁰

Στο πλαίσιο της δικαιολόγησης της απόφασής του αυτής, ο Απολλόδωρος δηλώνει ότι έχουν υπάρξει πολλές περιπτώσεις στις οποίες ο Τιμόθεος καταπάτησε τον όρκο του. Κάνοντας χρήση της ρητορικής τεχνικής της «παράλειψης» (*praeteritio*), ισχυρίζεται ότι όλοι οι Αθηναίοι γνωρίζουν τις εμφανείς επιπορκίες του

¹³⁷ Βλ. 49.65: *ἐγὼ δ' εἰ μὲν μὴ περιφανῶς αὐτὸν ἤδη πολλοὺς καὶ μεγάλους ὄρκους ἐπιωρκηκότα καὶ πόλεσι καὶ ιδιώταις, ἔδωκα ἂν αὐτῷ τόνδε τὸν ὄρκον*. Δύο περιπτώσεις καταπάτησης ὄρκων ἀπὸ τὸν Τιμόθεο που σχετίζονται με τὴ δημόσια συμπεριφορὰ του ἀναφέρει ὁ Απολλόδωρος ἀμέσως παρακάτω. Ὅσον ἀφορὰ τοὺς ὄρκους πρὸς τοὺς ιδιώτες, υποθέτουμε πως ὁ ομιλητὴς ὑπονοεῖ τὴν οφειλὴ χρημάτων ἀπὸ τὸν Τιμόθεο σε κάποια ἄλλα άτομα, πέρα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Απολλόδωρο, κάποιο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει ἤδη δώσει τὴ μαρτυρία του (βλ. 49.61).

¹³⁸ Βλ. 49.65: *νῦν δέ μοι ἐδόκει, μαρτύρων μὲν ὄντων ἐμοὶ ὡς ἔλαβον τὸ ἀργύριον ἀπὸ τῆς τραπέζης οἷς οὗτος ἐκέλευσεν δοῦναι, περιφανῶν δὲ τεκμηρίων, δεινὸν εἶναι τὸν ὄρκον δοῦναι τούτῳ*.

¹³⁹ Βλ. Todd 1990: 35. Ὁ Todd παρομοιάζει τὴ διαδικασία τῆς προκλήσεως τοῦ ὄρκου με ἐκείνη τῆς προκλήσεως γιὰ βασανισμό μαρτύρων (*βάσανος*), ἡ ὁποία ἐπίσης κατὰ κανόνα ἀπορριπτόταν. Πρβ. 49.55-58 καὶ παραπάνω σ. 43.

¹⁴⁰ «Ἄν κάποιος ἀποδεχόταν τὴν πρόκληση ὄρκου τοῦ ἀντιδίκου, τότε αὐτὴ ἡ μαρτυρία εἶχε πειστικὴ δύναμη, διότι δὲν ὑπῆρχε διαδικαστικὸς τρόπος γιὰ τὴ διάψευση τῆς δήλωσης που ὑπῆρχε στὸν ὄρκο», βλ. Todd 1990: 35. Πρβ. Hesk 2001: 59: «Ἡ δήλωση τοῦ Απολλόδωρου ὅτι ὁ Τιμόθεος ζήτησε νὰ ορκιστεῖ γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὶς κατηγορίες (49.65: *ἡζίου οὗτος καὶ αὐτὸς ὁμόσας ἀπηλλάχθαι*), μπορεῖ νὰ υποδεικνύει ὅτι ἡ ἀμοιβαία ἀποδοχὴ τῆς πρόκλησης ὄρκου καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς σήμαινε ὅτι δὲν μποροῦσαν νὰ γίνουν περαιτέρω νομικὲς διαδικασίες».

γνωστού στρατηγού, γι' αυτό στην πραγματικότητα περιορίζεται να αναφερθεί σε μόνο δύο από αυτές:¹⁴¹

Ἴστε γὰρ τοῦτον ἐν τῷ δήμῳ ὁμόσαντα καὶ ἐπαρασάμενον αὐτῷ ἐξώλειαν, εἰ μὴ γράψοιτο Ἴφικράτην ξενίας, καὶ καθιερώσαντα τὴν οὐσίαν τὴν ἑαυτοῦ. ὁμόσας δὲ ταῦτα καὶ ὑποσχόμενος ἐν τῷ δήμῳ, οὐ πολλῷ χρόνῳ ὕστερον ἔνεκα τοῦ συμφέροντος αὐτῷ ἔδωκεν τῷ υἱεῖ τῷ ἐκείνου τὴν θυγατέρα (49.66).

Ο Απολλόδωρος ισχυρίζεται, λοιπόν, πως ο Τιμόθεος είχε ορκιστεί ενώπιον της εκκλησίας του δήμου ότι θα ασκούσε δίωξη εναντίον του Ιφικράτη με την κατηγορία του σφετερισμού των πολιτικών του δικαιωμάτων,¹⁴² εξαπολύοντας μάλιστα κατάρρες εναντίον του εαυτού του και της ζωής του (σε περίπτωση που ἔλεγε ψέματα) και αφιερώνοντας την περιουσία του σε ιερές χρήσεις. Παρόλα αυτά, λόγω του προσωπικού του συμφέροντος καταπάτησε τον ὄρκο του και ἔδωσε την κόρη του στο γιο του Ιφικράτη.¹⁴³ Η επιορκία του Τιμόθεου ἔχει διττή σημασία: συνιστά, από τη μία, εξαπάτηση του αθηναϊκού λαού- γι' αυτό παρατίθεται και ο νόμος που προβλέπει την εισαγγελία (49.67)- και, από την ἄλλη, προσβολή προς τους θεούς.¹⁴⁴ ἔχει, με ἄλλα λόγια, τόσο νομικές ὅσο και θρησκευτικές συνέπειες.

Η παρουσίαση της επιορκίας ως ευρέως γνωστού γεγονότος (*οὓς δὲ περιφανέστατα καὶ ὑμεῖς αὐτῷ πάντες σύνιστε ὄρκους ἐπιωρκηκότι*, 49.66) και η χρήση της προσωπικής αντωνυμίας δευτέρου πληθυντικού προσώπου ως αποδέκτη της εξαπάτησης του Τιμόθεου (*ὄς οὖν οὔτε ὑμᾶς ἠσχύνθη ἐξαπατῆσαι ὑποσχόμενος*, 49.67) καθιστούν τους δικαστές (μέσω της στερεότυπης ταύτισής τους με τους εκκλησιάζοντες πολίτες) αυτόπτες μάρτυρες της επιορκίας, ἀκόμη κι αν δεν παρευρίσκονταν οι ἴδιοι τη στιγμή εκείνη στη συνέλευση του λαού. Η τεχνική αυτή του Απολλόδωρου ενισχύει την αξιοπιστία του επιχειρήματός του και παράλληλα αντισταθμίζει την ἔλλειψη αποδεικτικών στοιχείων που να στηρίζουν την ἀλήθεια

¹⁴¹ Βλ. Hesk 2001: 59.

¹⁴² Η συγκεκριμένη αγωγή ονομάζεται *γραφὴ ξενίας*, βλ. Harrison 1971: 204. Πρβ. Davies 1971: 250, για τους πιθανούς λόγους της κατηγορίας αυτής του Τιμόθεου εναντίον του Ιφικράτη.

¹⁴³ Ο γάμος της κόρης του Τιμόθεου με το γιο του Ιφικράτη τοποθετείται ανάμεσα στις αρχές του 362 π.Χ., που επέστρεψε ο Τιμόθεος στην Αθήνα, και στο καλοκαίρι (Ιούλιο-Αύγουστο του 362), όταν εκφωνήθηκε ο παρών λόγος, βλ. Davies 1971: 250-251. Ο Harris 1988, ὅμως, που επαναπροσδιορίζει τη χρονολόγηση του λόγου, προτείνει και τη συνακόλουθη αλλαγή στη χρονολογία του γάμου, βλ. σσ. 51-52.

¹⁴⁴ Ο ιερὸς χαρακτήρας του ὄρκου αντικατοπτρίζεται στη μετοχή *ὑποσχόμενος* που χρησιμοποιείται στο κείμενο του νόμου (49.67), γι' αυτό η επιορκία του Τιμόθεου ταυτίζεται με ἀσέβεια και *ὑβριν* προς τους θεούς, βλ. Hesk 2001: 60.

των λεγομένων του.¹⁴⁵ Έτσι, δημιουργείται μια σύνδεση μεταξύ μιας εικόνας που έλαβε χώρα στην εκκλησία του δήμου με υποτιθέμενους μάρτυρες τους ίδιους τους δικαστές και της πραγματικής εικόνας του κατηγορουμένου που στέκεται μπροστά στα μάτια τους στον τόπο και χρόνο της δίκης. Η σύνδεση αυτή λειτουργεί υπέρ του ρήτορα, εφόσον επιχειρεί να προκαταλάβει τους δικαστές για την αναξιπιστία του λόγου του Τιμόθεου που θα ακολουθήσει: ο Απολλόδωρος επιδιώκει εμμέσως να προειδοποιήσει τους δικαστές ότι όπως ακριβώς ο κατηγορούμενος τους είχε εξαπατήσει στο παρελθόν με τις επιορκίες του στο χώρο της συνέλευσης, κατά τον ίδιο τρόπο θα προσπαθήσει να τους εξαπατήσει με όσα επιχειρήματα πρόκειται να προβάλει προς υπεράσπισή του στο δικαστικό χώρο τη στιγμή που θα λάβει το λόγο.

Η παράθεση αυτού του παραδείγματος επιορκίας του Τιμόθεου, καθώς και του συγκεκριμένου νόμου περί εξαπάτησης του δήμου, παρόλο που δε σχετίζεται άμεσα με την υπόθεση, λειτουργεί ως πρόσθετο επιχείρημα, το συμπέρασμα του οποίου εκφράζεται ως ερώτηση και συνιστά πιθανή αναγωγή από το σύνολο των Αθηναίων (ὄμας) στο άτομο (ἐμέ): *πῶς οὐκ εἰκὸς ἐμὲ τούτῳ μὴ ἐθέλειν ὄρκον δοῦναι;* (49.67). Εφόσον, λοιπόν, ο Τιμόθεος δεν τήρησε τις υποσχέσεις του στο δημόσιο πεδίο εξαπατώντας το λαό και δεν φοβήθηκε ούτε τους θεούς, αυτό συνεπάγεται ότι δεν είναι ικανός να τηρήσει τις υποσχέσεις του ούτε στις ιδιωτικές του συναλλαγές, γι' αυτό έχει εξαπατήσει και τον ίδιο τον Απολλόδωρο, αρνούμενος να εξοφλήσει τα χρέη του. Η αδυναμία του στρατηγού να σέβεται τους όρκους του είναι αυτή, άλλωστε, που ανάγκασε τον ομιλητή να αρνηθεί την πρόκληση όρκου.

Το δεύτερο παράδειγμα εξαπάτησης του λαού περιλαμβάνει ακόμη έναν όρκο του Τιμόθεου ενώπιον της εκκλησίας του δήμου, το περιεχόμενο του οποίου αφορά στην περιουσία του στρατηγού. Δηλαδή, ο ίδιος ορκίστηκε ότι δεν έχει αρκετά οικονομικά εφόδια για την περίοδο του γήρατος, ενώ, κατά τα λεγόμενα του ενάγοντος, έχει αποκτήσει πολύ μεγάλη περιουσία:

οὕτω τοίνυν πολὺς χρόνος ἐστὶν ἐξ ὅτου ἐν τῷ δήμῳ πάλιν διωμόσατο μὴ εἶναι αὐτῷ ἐφόδια τῷ γήρῳ ἰκανά, τῶσαύτην οὐσίαν κεκτημένος: οὕτως ἄπληστος καὶ αἰσχροκερδῆς ὁ τρόπος αὐτοῦ ἐστὶν (49.67).

¹⁴⁵ Πρβ. Δημ. 21.18, όπου ο ομιλητής χρησιμοποιεί την ίδια τεχνική, προϋποθέτοντας ότι όλοι οι δικαστές ήταν μάρτυρες των γεγονότων που ο ίδιος περιγράφει: *καὶ τούτων, ὅσα γ' ἐν τῷ δήμῳ γέγον' ἢ πρὸς τοῖς κριταῖς ἐν τῷ θεάτρῳ, ὑμεῖς ἐστέ μοι μάρτυρες πάντες, ἄνδρες δικασταί. καίτοι τῶν λόγων τούτους χρῆ δικαιοτάτους ἡγεῖσθαι, οὐδ' ἂν οἱ καθήμενοι τῷ λέγοντι μαρτυρῶσιν ἀληθεῖς εἶναι.*

Ο Τιμόθεος, μετά τη μισθοφορική του υπηρεσία στο βασιλιά της Περσίας κατά τη διάρκεια των πολέμων στην Αίγυπτο, φαίνεται πως ανέκτησε την προηγούμενη οικονομική του επιφάνεια. Αυτό επιβεβαιώνεται, άλλωστε, και από το γεγονός ότι στον προηγούμενο όρκο του θέλησε να αφιερώσει την περιουσία του στα θεία. Το συμπέρασμα που συνάγεται, επομένως, είναι πως ο Τιμόθεος είναι τόσο *ἄπληστος* και *αἰσχροκερδής*, ώστε να εξαπατά το λαό με τον ψευδή όρκο του. Οι δύο ευθείς αυτοί χαρακτηρισμοί του αντιδίκου αποσκοπούν στο στιγματισμό του ήθους του και στην παρουσίασή του ως αναξιόπιστου σε όλες τις πτυχές της ζωής του.

Η φαινομενικά μη σχετιζόμενη με την υπόθεση αναφορά στις επιορκίες και ψευδορκίες του Τιμόθεου και στο νόμο περί εξαπάτησης του λαού εντάσσεται, συνεπώς, στη ρητορική στρατηγική του Απολλόδωρου, με την οποία ο ίδιος επιδιώκει να εντυπώσει στο νου των δικαστών τη θέση ότι η δημόσια συμπεριφορά του Τιμόθεου είναι αποτέλεσμα του συνολικού του ήθους και επομένως αντικατοπτρίζεται αναγκαστικά και στις ιδιωτικές του σχέσεις. Είναι, βέβαια, πιο εύκολο και συμφέρον στον Απολλόδωρο να εκθέτει το χαρακτήρα του αντιδίκου μέσα από αναφορές σε γεγονότα που είναι σε όλους γνωστά λόγω της δημόσιας εμβλείας τους και που δε χρήζουν καμιάς απόδειξης και τεκμηρίωσης. Λαμβάνοντας ως δεδομένα αυτά τα γεγονότα, ο ρήτορας τα εντάσσει σε επιχειρήματα που ενισχύουν εν τέλει την υπόθεσή του, ενώ παράλληλα επιδιώκει να δημιουργήσει κοινές εμπειρίες με τους δικαστές, ώστε να εξασφαλίσει την εύνοιά τους: είναι και οι δύο πλευρές θύματα της απάτης του Τιμόθεου σε διαφορετικό όμως ανά περίπτωση πεδίο δράσης.

Εκτός από τις δύο παραπάνω περιπτώσεις εφαρμογής της ρητορικής της εξαπάτησης, ο Απολλόδωρος δημιουργεί σε όλο το λόγο του έμμεσες αναλογίες μεταξύ της συμπεριφοράς του Τιμόθεου στη δημόσια και στρατιωτική του δράση και στις ιδιωτικές του συμφωνίες. Για παράδειγμα, η αναφορά στο γεγονός ότι δύο φορές ο στρατηγός δανείζεται χρήματα ιδιωτικά αλλά λέει ψέματα ότι το ποσό προέρχεται από τα στρατιωτικά χρήματα (49.12, 16), αναπόφευκτα στιγματίζει την αξιοπιστία του. Έπειτα, όταν ο Απολλόδωρος ισχυρίζεται ότι ο κατηγορούμενος *ἀποστερεί* από τους Βοιωτούς ναυάρχους το δάνειο (49.12), ότι ο Φίλιππος επίσης *ἀποστερείται* τα χρήματα που δάνεισε στον Τιμόθεο (49.16) και ότι ο στρατηγός *ἀποστερεί*, τέλος, χρήματα και από αυτούς στους οποίους είναι υποθηκευμένη η περιουσία του (49.61),

ο ρήτορας υπονοεί ότι κατά τον ίδιο τρόπο ο Τιμόθεος *ἀποστερεί* και από εκείνον τα χρήματα των τεσσάρων δανείων.¹⁴⁶

4. Επίλογος και παθοποιία

Ο σύντομος επίλογος του λόγου- αποτελούμενος από δύο μόνο παραγράφους (49.68-69)- συνίσταται σε δύο διακριτά μέρη: στο πρώτο (68), ο Απολλόδωρος επιδιώκει να διεγείρει στους δικαστές το συναίσθημα της οργής. Η οργή είναι το συναίσθημα που διατρέχει ολόκληρο το κείμενο και εμφανίζεται αρκετά συχνά στο σύνολο των δικανικών λόγων. Ο Απολλόδωρος απευθυνόμενος στους δικαστές, και εμμέσως σε ολόκληρη την πόλη, επισημαίνει πως εύλογα εκείνοι οργίζονται με τους τραπεζίτες που υφίστανται χρεωκοπία, όμως είναι προτιμότερο να στρέψουν την οργή τους σε εκείνους που, διαπράττοντας αδικίες, είναι υπεύθυνοι για τη χρεωκοπία των τραπεζών.¹⁴⁷ Ένας από αυτούς βέβαια είναι και ο Τιμόθεος, ο οποίος παρουσιάζεται από το ρήτορα να χρησιμοποιεί τη φήμη του ως επιφανούς δημοσίου προσώπου ως εγγύηση της αξιοπιστίας του. Η προτροπή για στροφή της οργής στους *ἀδικοῦντας* συνδέεται άμεσα με το χαρακτηρισμό του Τιμόθεου ως *ἀδικοτάτου* στο προοίμιο του λόγου (49.1). Μέχρι στιγμής ο ρήτορας επεδίωκε να εξάψει αισθήματα οργής για τη συμπεριφορά του Τιμόθεου στη δημόσια δράση (π.χ. 49.14): τώρα προσπαθεί να στρέψει την οργή των δικαστών προς τον αντίδικο με την αιτιολογία της άδικης συμπεριφοράς του στις ιδιωτικές του συναλλαγές με τον οίκο του Απολλόδωρου.

Το θέμα της *ἀπορίας* και *εὐπορίας* που είχε εισαχθεί επίσης στο προοίμιο και διατρέχει το λόγο στο σύνολό του επανέρχεται και στον επίλογο για να επιβεβαιώσει πως τη στιγμή της δίκης ο Τιμόθεος έχει με βεβαιότητα ανακτήσει την οικονομική του επιφάνεια και παρ' όλα αυτά αρνείται να αποπληρώσει το χρέος του προς τον οίκο του Απολλόδωρου: *ἀπορούμενοι μὲν δανείζονται καὶ οἴωνται διὰ τὴν δόξαν πιστεύεσθαι δεῖν, εὐπορήσαντες δὲ μὴ ἀποδιδῶσιν, ἀλλ' ἀποστερῶσιν* (49.68).

Στο δεύτερο τμήμα του epilόγου (69), ο ομιλητής συγκεφαλαιώνει τα μέσα πειθούς που χρησιμοποίησε για να αποδείξει ότι ο Τιμόθεος είναι ο οφειλέτης. Αυτά συνίσταντο σε μάρτυρες και τεκμήρια, δηλαδή άτεχνες και έντεχνες πίστεις. Ο

¹⁴⁶ Η επιλογή του ρήματος μάλιστα δεν είναι τυχαία: το *ἀποστερέω* εμπεριέχει την έννοια της απάτης (:στερώ με δόλο). Βλ. LSJ, s.v. *ἀποστερέω*.

¹⁴⁷ Πρβ. Δημ. 37.52: *μισοῦσι, φησίν, Ἀθηναῖοι τοὺς δανείζοντας*. Για παραδείγματα χρεωκοπίας των τραπεζών βλ. Δημ. 36.50, 45.63-64.

ρήτορας εμφανίζεται να έχει πλήρη εποπτεία του υλικού του και την αυτοπεποίθηση ότι τα αποδεικτικά του στοιχεία είναι ικανά, ώστε να του επιτρέψουν να κερδίσει την υπόθεση. Ο Απολλόδωρος κλείνει το λόγο του με το αίτημα για ευνοϊκή προς αυτόν απόφαση από τους δικαστές. Η δέησή του για βοήθεια στην είσπραξη των χρεών από τους *όφείλοντας*, υποδεικνύει ότι ο Τιμόθεος δεν είναι ο μόνος οφειλέτης του πατέρα του και ότι ο ίδιος ο Απολλόδωρος σκοπεύει να κινήσει κι άλλους δικαστικούς αγώνες μέχρι να ανακτήσει όλα τα τραπεζικά δάνεια που δεν έχουν εξοφληθεί.¹⁴⁸

---

¹⁴⁸ Βλ. 49.69: *δέομαι οὖν ὑμῶν συνεισπράξαι μοι τοὺς ὀφείλοντας, ἃ μοι ὁ πατήρ κατέλιπεν.*

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν να παράσχει μια πρώτη προσέγγιση και μια γενική θεώρηση των ζητημάτων που άπτονται του λόγου *Πρὸς Τιμόθεον ὑπὲρ χρέως*, ενός από τους λόγους που εκφωνήθηκαν και πιθανότατα γράφτηκαν από τον Απολλόδωρο. Έγινε προσπάθεια να καλυφθούν όσο το δυνατό περισσότερα θέματα που σχετίζονται τόσο με τα ιστορικά συμφραζόμενα και το νομικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η δίκη, όσο και με το περιεχόμενο του λόγου, καθώς και τις ρητορικές τεχνικές που χρησιμοποιούνται από τον ομιλητή, προκειμένου αυτός να εξασφαλίσει μια ευνοϊκή αντιμετώπιση από τους δικαστές. Ορισμένα ζητήματα, ωστόσο, όπως για παράδειγμα η χρονολόγηση του λόγου ή η εξακρίβωση του είδους της εν λόγω δικανικής διαμάχης παραμένουν ανοικτά, προσφέροντας έδαφος για περαιτέρω διερεύνηση.

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του λόγου που μελετήθηκε έγκειται αφενός στην πληθώρα πληροφοριών που παρέχει για τη στρατιωτική δράση του επιφανούς στρατηγού Τιμόθεου και τη χρηματοδότηση των πολεμικών του επιχειρήσεων, καθώς και για τη λειτουργία του τραπεζικού συστήματος στην κλασική Αθήνα και τις πρακτικές της τράπεζας του Πασίωνα, αφετέρου στον τρόπο με τον οποίο συνδυάζονται στοιχεία της δημόσιας και ιδιωτικής εικόνας των προσώπων που εμπλέκονται στην υπόθεση. Αυτό που διατρέχει ολόκληρο το λόγο είναι η προσπάθεια του ομιλητή να προβάλει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του αντιδίκου του μέσα από τη δημόσια δράση του, αποδεικνύοντας πως η συμπεριφορά του προς την πόλη και τον αθηναϊκό λαό εν γένει αντικατοπτρίζεται και στις ιδιωτικές του σχέσεις. Έτσι, ο ρήτορας επιτυγχάνει να αναγάγει μια ιδιωτική δικαστική διένεξη σε υπόθεση δημοσίου ενδιαφέροντος, με απώτερο σκοπό να εξασφαλίσει τη θετική για τον ίδιο έκβαση της υπόθεσης. Παράλληλα, επιδιώκει να αναδείξει την υπεροχή της δικής του οικογένειας ως προς το ήθος και την αξιοπιστία της, ώστε, παρουσιάζοντας τον οίκο του ως θύμα της απάτης του Τιμόθεου, να κερδίσει τη συμπάθεια του ακροατηρίου του.

Ο ρήτορας, παρόλο που δεν είχε προσωπική ανάμειξη στην υπόθεση που έχει αναλάβει να υπερασπίσει, ωστόσο φαίνεται να μιλά με την αυτοπεποίθηση της πλήρους εποπτείας των συνθηκών και των μαρτυριών που θα του εξασφαλίσουν τη νίκη. Η εμπειριστατωμένη έκθεση των γεγονότων και των διαθέσιμων αποδεικτικών στοιχείων δίνει την εντύπωση πως ο ομιλητής δεν αφήνει καμιά πτυχή χωρίς να τη

φωτίσει και πως δεν υπάρχει άλλος τρόπος να αφηγηθεί κανείς τη συγκεκριμένη ιστορία.¹⁴⁹ Με άλλα λόγια, το γεγονός ότι ο Απολλόδωρος παρουσιάζει πρώτος ως κατηγορος αυτή την τόσο λεπτομερή και πειστική έκθεση των περιστατικών πιθανότατα δημιουργεί εξ αρχής εξαιρετικά μεγάλη δυσκολία στον αντίδικο να ανασκευάσει την ιστορία και να αλλάξει την ήδη εντυπωμένη στο νου των δικαστών εικόνα των πραγμάτων. Αυτός θα πρέπει να είναι και ο λόγος για τον οποίο ο Απολλόδωρος κέρδισε τη δίκη, παρόλο που δεν σώζεται ο λόγος του Τιμόθεου, ώστε να γνωρίζουμε επακριβώς πώς χειρίστηκε κι εκείνος την υπόθεσή του.

---

¹⁴⁹ Πρβ. Pearson 1966: 354, ο οποίος παρατηρεί πως ο Απολλόδωρος «δίνει πάντα την εντύπωση ότι μιλάει με απόλυτη ειλικρίνεια».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- Austin, M. M. - P. Vidal- Naquet. 1998. *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, μετάφραση Τάσος Κουκουλιός. Αθήνα.
- Blass, F. 1887-98. *Die attische Beredsamkeit III*. Leipzig.
- Bogaert, R. 1968. *Banques et Banquiers dans les Cités Grecques*. Leiden.
- Brooks, P. 2005. “Narrative in and of the Law”, In J. Phelan & P. J. Rabinowitz (eds.). *A Companion to Narrative Theory*. Oxford: 415–26.
- Cohen, D. 1983. *Theft in Athenian Law*. (*Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte*, 74). Munich.
- Cohen, E. E. 1992. *Athenian Economy and Society: A Banking Prospective*. Princeton/ New Jersey.
- Davies, J. K. 1971. *Athenian Propertied Families. 600-300 B.C.* Oxford.
- Davies, J. K. 1981. *Wealth and the Power of Wealth in Classical Athens*. New York.
- De Jong, I.- R. Nünlist- A. Bowie. 2004. (eds.) *Narrators, Narratees and Narratives in Ancient Greek Literature*. (*Studies in Ancient Greek Narrative, Volume 1*). Leiden/ Boston.
- De Jong, I.- R. Nünlist. 2007. (eds.) *Time in Ancient Greek Literature*. (*Studies in Ancient Greek Narrative, Volume 2*). Leiden/ Boston.
- De Temmerman, K. – E. van Emde Boas. 2017. (eds.) *Characterization in Ancient Greek Literature*. (*Studies in Ancient Greek Narrative, Volume 4*). Leiden.
- Finley, M. I. 1953. “Land, Debt, and the Man of Property in Classical Athens”. *Political Science Quarterly* 68.2: 249-268.
- Finley, M. I. 1988. *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα. Μέρος Πρώτο*, μετάφραση Ανδρέας Παναγόπουλος. Αθήνα.
- Gagarin, M. 1996. “The Torture of Slaves in Athenian Law”. *Classical Philology* 91.1: 1-18.

- Gagarin, M. 2003. "Telling Stories in Athenian Law". *Transactions of the American Philological Association* 133.2: 197-207.
- Gernet, L. 1959. *Démosthène: Plaidoyers civils*, iii. Paris.
- Hansen, M. H. 1975. *Eisangelia: the sovereignty of the people's court in Athens in the fourth century B.C. and the impeachment of generals and politicians*. Odense.
- Hansen, M. H. 1991. *The Athenian democracy in the age of Demosthenes: structure, principles, and ideology*. Oxford/ Cambridge, Massachusetts.
- Harris, E. M. 1988. "The Date of Apollodorus' Speech against Timotheus and its Implications for Athenian History and Legal Procedure". *The American Journal of Philology* 109.1: 44-52.
- Harrison, A. R. W. 1971. *The Law of Athens. Procedure*. Oxford.
- Hesk, J. 2000. *Deception and Democracy in Classical Athens*. Cambridge.
- Isager, S. - M. H. Hansen. 1975. *Aspects of Athenian Society in the fourth century B.C.: a historical introduction to and commentary on the paragraphe-speeches and the speech Against Dionysodorus in the Corpus Demosthenicum (XXXII-XXXVIII and LVI)*, translated by Judith Hsiang Rosenmeier. Odense.
- Kallet, L. 1983. "Iphikrates, Timotheos and Athens, 371-360 BC". *Greek, Roman and Byzantine Studies* 24: 239-252.
- Kapparis, K. 2017. "Narrative and Performance in the Speeches of Apollodoros". In S. Papaioannou, A. Serafim and B. Da Vela. (eds.) *The Theatre of Justice. Aspects of Performance in Greco-Roman Oratory and Rhetoric*. Leiden/ Boston. 283-303.
- Kennedy, G. 1963. *The Art of Persuasion in Greece*. Princeton/ New Jersey.
- Kennedy, G. 2010. *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής, μετάφραση Νίκος Νικολούδης*. Αθήνα.
- Kirchner, J. 1901-3. *Prosopographia Attica*. Berlin.
- Klee, K. 1937. "Timotheos (3)". *RE* 6A.2: 1324-1329.

- Kremmydas, C. 2013. "The Discourse of Deception and Characterization in Attic Oratory". *Greek, Roman and Byzantine Studies* 53: 51-89.
- MacDowell, D. M. 2009. *Demosthenes the Orator*. Oxford.
- MacDowell, D. M. 2015. *Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων*, μετάφραση Γιώργου Μαθιουδάκη. Αθήνα.
- Millett, P. 1991. *Lending and Borrowing in Ancient Athens*. Cambridge.
- Mirhady, D. C. 1991. "The Oath-Challenge in Athens". *The Classical Quarterly* 41.1: 78-83.
- Murray, A.T. 1939. *Demosthenes V & VI. Private Orations*. London/ Cambridge, Massachusetts.
- Olson, Greta: "Narration and Narrative in Legal Discourse". In: Hühn, Peter et al. (eds.) *The living handbook of narratology*. Hamburg.
URL= <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/narration-and-narrative-legal-discourse>
- Pearson, L. 1966. "Apollodorus, the Eleventh Attic Orator". In L. Wallach (ed.). *The Classical Tradition: Literary and Historical Studies in Honor of Harry Caplan*. New York. 347-359.
- Pearson, L. 1981. *The Art of Demosthenes*. Chico, California.
- Rhodes, P. J. 2006. *A History of the Classical Greek World, 478-323 BC*. Blackwell.
- Robinson, E. S. G. - M. J. Price 1967. "An Emergency Coinage of Timotheos". *The Numismatic Chronicle* 7: 1-6.
- Scafuro, A. C. 2011. *Demosthenes. Speeches 39-49. (The Oratory of Classical Greece, M. Gagarin, Volume 13)*. Austin.
- Schaefer, A. 1858. *Demosthenes und Seine Zeit. Beilage V*. Leipzig.
- Thompson, W. E. 1979. "A View of Athenian Banking". *Museum Helveticum* 36.4: 224-242.

- Todd, S. 1990. "The purpose of evidence in Athenian courts". In P. Cartledge, P. Millett and S. Todd. *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*. Cambridge. 19-40.
- Trevett, J. C. 1991. "The Date of [Demosthenes] 49: A Re-Examination". *Phoenix* 45.1: 21-27.
- Trevett, J. C. 1992. *Apollodoros the Son of Passion*. Oxford.
- Φλώρος, Α. Θ. 1960. «Δημοσθένους Πρὸς Τιμόθεον ὑπὲρ χρέως. Γνησιότης και Χρόνος Συγγραφής». *Πλάτων* 12: 230-238.

Περίληψη:

Η ανά χείρας διπλωματική εργασία πραγματεύεται ζητήματα ιδιωτικής και δημόσιας φύσης που άπτονται του λόγου *Πρὸς Τιμόθεον ὑπὲρ χρέως*, ο οποίος παραδίδεται στο corpus του Δημοσθένη, ωστόσο αποδίδεται ομόφωνα στον Απολλόδωρο, τον γιο του τραπεζίτη Πασίωνα. Η δικανική διαμάχη Απολλόδωρου και Τιμόθεου αφορά στην κατηγορία της οφειλής τεσσάρων δανείων συνολικού ποσού 4.438 δραχμών και 2 οβολών. Η εξέταση του λόγου διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια: αρχικά, δίνεται μια γενική εισαγωγή στην υπόθεση του λόγου κι έπειτα διερευνάται το ιστορικό και οικονομικό πλαίσιο της εποχής, με έμφαση στην στρατιωτική και πολιτική σταδιοδρομία του ένδοξου στρατηγού Τιμόθεου και τον τρόπο χρηματοδότησης των πολεμικών εκστρατειών του καθώς και στη λειτουργία του τραπεζικού συστήματος στην Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ. Το επόμενο κεφάλαιο ασχολείται με νομικές πτυχές της δικανικής διαμάχης, εξακριβώνοντας το είδος της δίκης στην οποία εκφωνήθηκε ο υπό εξέταση λόγος, τα κίνητρα του κατηγορού αλλά και στοιχεία χρονολόγησης και πατρότητας του λόγου. Στο τελευταίο και εκτενέστερο τμήμα αναλύεται το περιεχόμενο του λόγου και η ρητορική του: αφηγηματικά στοιχεία, ρητορικές τεχνικές *ήθοποιίας* και *παθοποιίας*, επιχειρηματολογία και *ἄτεχνοι πίστεις*. Η παρούσα εργασία επιδιώκει, εν κατακλείδι, να προσφέρει μια πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση στον λόγο *Πρὸς Τιμόθεον*, εστιάζοντας στον επιδέξιο τρόπο με τον οποίο ο ρήτορας χρησιμοποιεί την δημόσια εικόνα του αντιδίκου του για να αποδείξει την ενοχή του σε μια υπόθεση ιδιωτικού ενδιαφέροντος.

Summary:

The present master's thesis deals with private and public issues that relate to the speech *Against Timotheus concerning a debt*, which is included in the corpus of Demosthenes, but is unanimously attributed to Apollodorus, the son of the banker Passion. The legal dispute between Apollodorus and Timotheus concerns the accusation of the debt of four loans totaling 4,438 drachmas and 2 obols. The examination of the speech is structured in four chapters: the first chapter provides a general introduction to the case, while the second explores the historical and economic context of the period, with an emphasis on the military and political career of the illustrious General Timotheus and the way in which his military campaigns were financed as well as on the banking system in 4th century Athens. The next chapter deals with legal aspects of the lawsuit, ascertaining the type of proceedings in which this speech was delivered, the prosecutor's incentive and the dating and authorship of the speech. The last and most extensive section analyzes the content of the speech and its rhetoric: narrative elements, rhetorical techniques of *ethopoiia* and *pathopoiia*, argumentation and *atechnoi pisteis*. In conclusion, the purpose of the present thesis is to offer a first interpretive approach to the speech *Against Timotheus*, focusing on the skillful way in which the orator uses the public image of his disputant in order to prove his guilt in a case of private interest.